

T.C.
GAZİANTEP ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANA BİLİM DALI

**2003 -2023 YILLAR ARASI TÜRKİYE TARIM
SEKTÖRÜNDE TEMEL POLİTİKA DEĞİŞİKLİKLERİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

FİKRET ÇİFTÇİ

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Tuba DİREKÇİ

GAZİANTEP, Haziran 2024

T.C.
GAZİANTEP ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANA BİLİMDALI

Tezin Başlığı: 2003-2023 Yıllar Arası Türkiye Tarım Sektöründe Temel Politika Değişiklikleri

Adı ve Soyadı: Fikret ÇİFTÇİ

Tez Savunma Tarihi: 03/06/2024

Prof. Dr. Tuba DİREKÇİ danışmanlığında hazırlanan bu tez tarafımızca okunmuş, kapsam ve niteliği açısından oybirliği ile bir Yüksek Lisans olarak kabul edilmiştir.

Jüri Üyeleri: (Unvanı, Adı ve
SOYADI)

İmzası

Prof. Dr. Ömer ÖZÇİÇEK(Jüri Başkanı)

Prof. Dr. Mehmet ŞENTÜRK

Prof. Dr. Tuba DİREKÇİ

Bu tezin gerekli şartları sağlayarak yukarıda belirtilen jüri tarafından Yüksek Lisans tezi olarak kabul edildiğini onaylarım.

Prof. Dr. Bilge KÖKSEL

Enstitü ABD Başkanı

Sosyal Bilimler Enstitüsü Onayı

Prof. Dr. Mehmet SOĞUKÖMEROĞULLARI

SBE Müdürü

ETİK İLKELERE UYGUNLUK BEYANI

Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmada;

- Tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi,
- Tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu,
- Tez çalışmada yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi,
- Kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı,
- Bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu,

bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim.

İmza:.....

Adı ve Soyadı: Fikret ÇİFTÇİ

Öğrenci Numarası: 2105721007

Tezin Savunma Tarihi: 03.06.2024

ÖZET

2003 -2023 YILLAR ARASI TÜRKİYE TARIM SEKTÖRÜNDE TEMEL POLİTİKA DEĞİŞİKLİKLERİ

ÇİFTÇİ, Fikret

Yüksek Lisans Tezi,

İktisat Ana Bilim Dalı

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Tuba DİREKÇİ

Haziran 2024, 98 sayfa

Tarım, insanın temel beslenme ihtiyacını giderek aynı zamanda ülke ekonomisine katkı sağlamaktadır. Ülkenin ekonomik büyümesinde ve kalkınmasında önemli bir yere sahip olan tarım sektörü desteklemeler ile geliştirilmeye çalışılmıştır. Tarımda desteklemeler, tarımın gelir düzeyini arttırarak üretim artışı ve verimliliği yükseltmeyi amaçlamaktadır. Tarımsal desteklemelerde farklı destekleme araçları uygulanmaktadır. Türkiye’de tarımsal destekleme politikaları 2001 yılı öncesinde kredi desteği, pazar fiyatı ve girdi desteğine yönelik destekleme verilerek ilerlemiştir. 2001 yılının da uygulamaya başlanan Tarım Reform Uygulama Projesi itibari ile doğrudan gelir destekleri ile üretimde artış beklenmiştir. Fakat yeni destekleme politikası başlangıçta beklenin altında kalmıştır. Bu çalışmanın amacı tarım sektörünün önemini ele alarak Türkiye’de uygulanan tarım desteklemeleri ve politikalarını değerlendirip ampirik testler ile incelemeye alınmıştır. Çalışmamızda, 2000 yılından günümüze kadar Türkiye’de tarımsal destekleme politikasında değişimler mevsimsellikten arındırılarak, Philips Perron, Genişletilmiş Dickey Fuller, Zivot Birim Kök testine tabi tutulmuştur. Diğer yandan ADRL testi ile desteklenmiştir. Çalışma sonucunda ise Türkiye tarım sektörünün payı toplam ulusal ürün içindeki payı giderek azalmıştır.

Anahtar Kelime: Tarım, Tarım Destekleme, GSYH, ARDL

ABSTRACT**BASIC POLICY CHANGES IN TÜRKİYE'S AGRICULTURAL SECTOR
BETWEEN 2003 AND 2023**

ÇİFTÇİ, Fikret

MA Thesis

Department of Economics

Supervisor: Prof. Dr. Tuba DİREKÇİ

June 2024, 98 pages

Agriculture meets people's basic nutritional needs and also contributes to the country's economy. The agricultural sector, which has an important place in the economic growth and development of the country, has been tried to be developed with supports. Support in agriculture aims to increase production and productivity by increasing the income level of agriculture. Different support tools are applied in agricultural support. Agricultural support policies in Turkey progressed before 2001 by providing credit support, market price and input support. As of the Agricultural Reform Implementation Project, which started to be implemented in 2001, an increase in production was expected with direct income supports. However, the new support policy was initially below expectations. The aim of this study is to discuss the importance of the agricultural sector, evaluate the agricultural supports and policies implemented in Turkey and examine them with empirical tests. In our study, changes in agricultural support policy in Turkey from 2000 to the present were seasonally adjusted and subjected to Philips Perron, Extended Dickey Fuller, Zivot Unit Root test. On the other hand, it was supported by the ADRL test. As a result of the study, the share of the Turkish agricultural sector in the total national product has gradually decreased.

Keywords: Agriculture, AgricultureSupport, GDP, ARDL

ÖN SÖZ

Çalışma sürecimde, bana yol göstererek desteğini ve emeğini esirgemeyen, tecrübe ve bilgileri ile bana ışık tutan, hocam olduğu için her zaman gurur duyacağım tez danışmanım ve hocam Prof. Dr. Tuba DİREKÇİ' ye sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Hayatım boyunca desteğini esirgemeyen, eğitim hayatım boyunca maddi manevi desteği olan, en değerli varlığım anneme ve babama sonsuz teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca tez aşamamda manevi yardımı olan arkadaşlarım Fatma BİRGÜCÜ ve Bekir ÖZTÜRK' e teşekkürlerimi sunarım. Eğitim hayatım boyunca bana destek olan tüm hocalarıma ve dostlarıma sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Haziran 2024
ÇİFTÇİ, Fikret

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
ÖZET.....	i
ABSTRACT.....	ii
ÖN SÖZ	iii
İÇİNDEKİLER	iv
TABLolar LİSTESİ.....	viii
ŞEKİLLER LİSTESİ	x
KISALTMALAR	xii

GİRİŞ

A. Araştırmanın Konusu ve Problemi.....	1
B. Araştırmanın Amacı ve Önemi.....	2
C. Araştırmanın Yöntemi ve Sınırlılıkları.....	3
D. Tanımlar	3
E. Konu ile İlgili Ulusal ve Uluslararası Tezler/ Çalışmalar	4

I. BÖLÜM

TARIM POLİTİKASI İÇİN TEORİK ÇERÇEVE

1.1.Temel Kavramlar	7
1.1.1.Tarım Nedir?	7
1.2. Tarım Politikası Kapsamı.....	9
1.3. Tarım Politikasının Amaçları	10

1.4. Tarım Politikasının Araçları.....	12
1.5. Tarım Politikasının Uygulama Alanları	13
1.5.1. Tarımsal Gelir Alanları	13
1.5.2. Tarımsal Pazar Alanları.....	14
1.5.3. Tarımsal Üretim Alanları	14
1.6. Tarımsal Destekleme Politikası.....	15
1.6.1. Fiyat Politikaları.....	17
1.6.2. Doğrudan Gelir Desteği	18
1.6.3. Teşvik ve Destekleme Primi	18
1.6.4. Girdi Desteği	19
1.6.5. Telafi Edici Ödemeler	19
1.6.6. Dış Ticarete Dayalı Uygulamalar.....	19
1.6.6.1. İhracat koruması.....	19
1.6.6.2. İthalat koruması	19
1.6.7. Sosyal Politikalar.....	20
1.6.7.1. Tarım sigortası	20
1.6.8. Yapısal Politikalar	20
1.7. Tarımın Büyüme ve Kalkınmaya Katkısı	21
1.7.1. Tarım Sektörünün GSYH’ deki Payı	21
1.7.2. Tarım Sektörünün İstihdama Katkısı	22
1.7.3. Tarım Sektörün Dış Ticaretteki Payı.....	23
1.7.3.1. İhracatın tarım sektöründeki yeri	24
1.7.3.2. İthalatın tarım sektöründeki yeri	25
1.8. Dünya’da Tarıma Yön Veren Kuruluşlar.....	26
1.9. Sürdürülebilir Organik Tarım Entegreleri.....	27
1.9.2.1. Tarım Sektörü ve Kırsal Göç	30

1.9.3. SOTE Temel Üretim Modelleri.....	30
1.9.4. Türkiye’de Tarımsal Pazarlama Sistemleri ve Yeni Trendler.....	33
1.10. Sanayi 4.0 Sonrasında Tarım Sektörünün Değişimi	34

II. BÖLÜM

TÜRKİYE’DE TARIM SEKTÖRÜ

2.1. Osmanlı Devleti’nde Tarım Sektörü	35
2.2. Cumhuriyet Döneminde Tarım	36
2.2.1. 1923-1930 Dönemi Tarım.....	38
2.2.2. 1930-1950 Dönemi Tarım.....	39
2.2.3. 1950-1960 Dönemi Tarım.....	40
2.2.4. 1960-1980 Dönemi Tarım.....	41
2.2.5. 1980-2000 Dönemi Tarım.....	43
2.2.6. 2000-2022 Dönemi Tarım.....	44
2.3. Dünyada Tarım Sektörü	51
2.4. Avrupa Birliğinde Tarım.....	55

III. BÖLÜM

YÖNTEM ve VERİ SETİ

3.1. Veri Seti	57
3.2. Metodoloji.....	58
3.2.1. Birim Kök Testleri	58
3.2.1.1. Augmented Dickey-Fuller	58
3.2.1.2. Phillips Perron Birim Kök Testi	59
3.2.1.3. Zivot ve Andrews (1992) Birim Kök Testi.....	60
3.2.2. ARDL Modeli	61

IV. BÖLÜM

BULGULAR

4.5. Birim Kök Testleri	70
4.5.1. Philips Perron (Pp) Birim Kök Test Sonucu	70
4.5.2. Geniştirilmiş Dickey Fuller (ADF) Birim Kök Test Sonuçları	71
4.5.3. Zivot-Andrew Kırılmalı Birim Kök Testi Sonuçları.....	72
4.5.3.1. LNRYAGSA İçin Zivot-Andrew Kırılmalı Birim Kök Testi Sonuçları	74
4.5.3.2. LNRDESTEKSA İçin Zivot-Andrew Kırılmalı Birim Kök Testi Sonuçları	75
4.6. ARDL Test Sonuçları.....	76
4.6.1. LNRYSA ARDL Uzun Dönem Sonuçları	76
4.6.2. LNYRYS Hata Düzeltme Kısa Dönem.....	77
4.6.3. LNRYSA Hata Düzeltme Tablosu.....	77
4.7. Sınır Test Sonucu	78
4.8. Ramsey Testi Sonucu.....	79

SONUÇ VE TARTIŞMA

KAYNAKLAR	84
EKLER.....	95
ÖZGEÇMİŞ	Hata! Yer işareti tanımlanmamış.

TABLOLAR LİSTESİ

	Sayfa
Tablo 1. Literatür Taraması	4
Tablo 2. Tarım Politikasının amaçları (Dernek, Tarım Ekonomisi ve İşletmeciliği, 2006)	11
Tablo 3. Toplam Destek Tahminleri Milyar Dolar (OECD, PSE/CSE: Veri Tabanı).....	16
Tablo 4. Beş Yıllık Kalkınma Programları (Yavuz,2005 s. 48)	37
Tablo 5. GSYH İçindeki Sektör Payları % Sabit Fiyatla (Topuz, 2007 s. 382) .	38
Tablo 6. GSYİH İçinde Sektör Payları % Sabit Fiyatlarla (Topuz, 2007, s. 385)	40
Tablo 7. Çiftçilere Yapılan Desteklemeler	46
Tablo 8. Tarım Sektöründe İstihdam, Büyüme ve Dış Ticaret Göstergesi (TÜİK, 2022)	48
Tablo 9. Tarım Destekleme Bütçesinin Dağılımı (T.C. Strateji ve Bütçe Başkanlığı, Tarım Orman Bakanlığı)	49
Tablo 10. Tarımsal Ürünlerin Hedeflenme Tablosu (T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, 2023, s. 162)	50
Tablo 11. Sektör ve ana gruplara göre Tarım-ÜFE ve değişim oranları, Nisan 2023 (TÜİK, 2023)	51
Tablo 12. Yıllık Tarım Ürünlerinin Talep ve Üretim Artışı (Yener, 2019, s. 33)	53
Tablo 13. Birim Kök Test Tablosu.....	70
Tablo 14. Genişletilmiş Dickey Fuller (ADF) Birim Kök Test Sonuçları.....	71
Tablo 15. LNRYS Zivot- Andrew Kırılmalı Birim Kök Testi	72
Tablo 16. LNRYSAGSA Zivot- Andrew Kırılmalı Birim Kök Testi.....	72
Tablo 17. LNRDESTSA Zivot- Andrew Kırılmalı Birim Kök Testi	73
Tablo 18. Tahmin edilen uzun dönem sonuçlar	76
Tablo 19. LNRYS için hata düzeltme denklemi	77
Tablo 20. LNRYS için hata düzeltme denklemi	77
Tablo 21. Sınır testi kritik değerleri	78
Tablo 22. Otokorelasyon testi	79
Tablo 23. Değişen varyans.....	79

Tablo 24. Ramsey testi.....	79

ŞEKİLLER LİSTESİ

Sayfa

Şekil 1.	Toplam Destek Tahminleri Milyar Dolar (OECD, PSE/ CSE: Veri Tabanı).....	15
Şekil 2.	Tarım Sektörünün Yıllara Göre Reel GSYH’ deki Payı (Dünya Bankası,2024).....	22
Şekil 3.	Türkiye’de Tarımda İstihdam Eden Nüfusun Toplam İşgücüne Oranı (Dünya Bankası, 2024)	23
Şekil 4.	Tarım Ürünleri Dış Ticaret Oranı (%) (Dünya Bankası, 2024).....	24
Şekil 5.	İthalatın Tarım Sektörü Üzerindeki Etkileri (Dünya Bankası, 2024)...	25
Şekil 6.	İhracatın ithalatı karşılama oranı (%) (Dünya Bankası,2024).....	26
Şekil 7.	SOTE Sürdürülebilir Tarım Modeli (Güllüz, 2021 s. 90)	31
Şekil 8.	Organik Ürünlerde Üretim-Tüketim (Marangoz, 2018 s. 68)	32
Şekil 9.	Türkiye’de Tarımın GSYİH ve İstihdam Payının Değişimi (Demirdöğen ve Olhan, 2017, s. 4)	39
Şekil 10.	Türkiye’de Nominal Yardım Oranı ve Yüzde Üretici Destek Tahminin Değişimi (Demirdöğen ve Olhan, 2017, s. 9)	42
Şekil 11.	Türkiye’de Girdi Fiyatlarının Değişimi (Demirdöğen ve Olhan, 2017, s. 6)	43
Şekil 12.	Tarım-ÜFE yıllık değişim oranı (%), Nisan 2023 (TÜİK, 2023).....	51
Şekil 13.	Tarım sektörünün GSYH içindeki payı.	57
Şekil 14.	1931&1940 yılları arası tarım, sanayi ve hizmet sektörlerin dağılımı ...	63
Şekil 15.	1931&1940 yılları arası tarım, sanayi ve hizmet sektörlerin çizgisel dağılımı.....	64
Şekil 16.	Nominal gıda ürünleri fiyat endeksi	65
Şekil 17.	Türkiye’de kırsal ve kentleşme grafiği	65
Şekil 18.	2022 Yılı Türkiye’de göç etme sebepleri ve oranları.....	66
Şekil 19.	Türkiye’de tarım sektörünün milli gelir içindeki payı	66
Şekil 20.	GSYH büyüme oranı	67
Şekil 21.	Tarımsal desteklerin büyüme oranı	68
Şekil 22.	Tarımsal destekleme harcamaları& Reel gelir büyüme oranı	68
Şekil 23.	Tarım sektörü reel GSYH’nin toplam GSYH içindeki payı.....	69

Şekil 24. LNR YAGSA için Zivot-Andrew kırılma noktaları.....	74
Şekil 25. LNR DESTEKSA için Zivot-Andrew kırılma noktaları	75

KISALTMALAR

OECD	: İktisadi İşbirliği ve Geliştirme Teşkilatı
IMF	: Uluslararası Para Fonu
DTÖ	: Dünya Ticaret Örgütü
DGD	: Doğrudan Gelir Desteği
TUBİTAK	: Türkiye Bilimsel ve Teknik Araştırma Kurumu
ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
AB	: Avrupa Birliği
ÇKS	: Çiftçi Kayıt Sistemi
GATT	: Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması
TCMB	: Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası
FAO	: Gıda ve Tarım Örgütü
WFP	: Dünya Gıda Programı
IFAD	: Uluslararası Tarımsal Kalkınma Fonu
TCZB	: Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası
TSKB	: Türkiye Sınai Kalkınma Bankası A.Ş.
KİT	: Kamu İktisadi Teşebbüsü
DPT	: Devlet Planlama Teşkilatı
AR-GE	: Araştırma ve Geliştirme
ÜFE	: Üretici Fiyat Endeksi
TÜFE	: Tüketici Fiyat Endeksi

TÜİK	: Türkiye İstatistik Kurumu
GSYH	: Gayri Safi Yurtiçi Hâsıla
GSMH	: Gayri Safi Milli Hâsıla
EKK	: En Küçük Kareler Birimi
PP	: Phillips-Perron Test
VAR	: Vektör Autoregression (Vektör Otoregresyon)

GİRİŞ

A. Araştırmanın Konusu ve Problemi

Tarım; insanların toprağı işlemesi ile birlikte dikme, ekme yöntemiyle elde ettiği ürün faaliyetlerine denir. Temel ihtiyaçların giderilmesi ile oluşan bu sektör diğer sektörlerde de önem arz etmektedir. Genel itibari ile önem arz ettiği alanlar sosyo-ekonomik alanlar, tüketim alanı, istihdam imkânı ve hammadde sağlanması yapılarak oluşan alanlardır. Tarım sektörü tüm dünya tarafından korunan, geliştirilmesi açısından desteklemeler yapılan ve politikalar uygulanan sektörlerin başında gelmektedir (Akdeniz, 2019, s.1). Bir ülkenin temel ihtiyaçlarının karşılanması ve kendi kendine üretim yapması için önemli olan tarım sektörü ülke kalkınmasında da önemli rol oynamaktadır. Kalkınma için oluşturulan tarım politikaları; üreticinin giderlerini düşürmek daha verimli şekilde ürün elde etmek ve gelirlerde artış gösterme amacıyla oluşturulmuş yöntem politikalarıdır. Bu yöntem politikaları devlet tarafından öngörülerek araştırma yapılarak oluşturulan politikalarlardır.

Dünyada oluşturulan tarım politikalarında bazı ülkeler ülke ekonomisini güçlendirmek amacıyla uygulamalar yaparken bazı ülkeler ise gıda güvenliği bakımından uygulamalar yapmıştır (Aslan ve Solak, 2019, s. 790). Türkiye’de 2000 yılları sonrası tarımsal olarak yapılan destekleme politikalarında bazı değişimler yapılmıştır. Avrupa Birliği ile yapılan müzakereler sonucu bir takım sorunları ele alarak şekillenen tarım politikaları kırsal alanlarda oluşan yapısal ekonomik, sosyal, çevresel ve kültürel değişimlerle örtüşen politikaların bunlar ile şekillendirildiği öngörülmektedir (Yüceer. Sibel, Semerci, 2020, s. 37).

Destekleme politikasında tarım nüfusunu arttırmak amacıyla verilen destek; tarım işletmelerinde küçük ölçekli sorunları çok parçacılık ve verimlilik gibi problemlerin çözüm üretilmesini güçleştirmiştir.

Bu bakımdan, Türkiye’de uygulanan destekleyici politikaların ne olduğunu ve nasıl ilerleme kat ettiğini bunun yanı sıra dünya tarımında oluşan, uygulanan politikaların araştırılması ve analiz edilmesi gerekmektedir (Acar ve Bulut, 2009, s. 2).

14.yüzyılda başlayan Osmanlı tarımı, Osmanlı ekonomisinde önemli bir yere sahiptir. İlk başlarda göçebe hayat yaşayan Osmanlı, imparatorlukla birlikte yerleşik hayata geçerek tarım faaliyetlerine önem vermeye başlamıştır. Osmanlı imparatorluğu döneminde halkın %80'e yakını tarım ile uğraşmıştır. Ordu ihtiyaçları ve halkın bir kısım ihtiyaçlarını gidermek üzere tarım faaliyetleri üzerinden çeşitli başlıklar altında vergiye tabi tutarak vergi almıştır. Osmanlı İmparatorluğunda uygulanan tarım politikaları yetersiz olduğu ve etkinliğini kaybettiği için tarıma dayalı bir çöküş yaşanmıştır.

Cumhuriyet dönemi tarımı ilk faaliyetinde 1925 yılında çiftçinin üzerinde ağır yük olan Aşar vergisini ortadan kaldırmıştır. Bunun yanı sıra 1926 yılında Medeni Kanun’un kabul edilmesi ile halka toprak mülkiyeti verilmiştir. Uygulanan toprak reformları ile planlamalar yapılarak kalkınmayı hedeflemişlerdir. Cumhuriyet yıllarından itibaren tarım arazilerinden daha çok verim alabilmek için birden çok destekleyici politikalar izlenmiştir (Yavuz, 2005, s. 46).

B. Araştırmanın Amacı ve Önemi

Araştırmanın Amacı

Geçmişten günümüze kadar önemini kaybetmeyen tarım sektörü devletlerin uyguladığı politikalarla korunmaktadır. Tarım sektörü iklim koşullarından etkilendiği için iklimde oluşan olumsuzluklar tarım sektörünü ciddi şekilde etkilemektedir. Halkın besin ihtiyacında, kırsal kesimde yaşayan insanların gelirlerinde dengesizliklere yol açabileceği gibi birçok sektörü de dolaylı ve dolaysız bir şekilde etkilemektedir. Bu araştırmanın amacı tarım sektöründe yaşanan dengesizlikleri gidermek için devlet tarafından yapılan politikalardan bahsederek 2000’li yıllarda Türkiye tarımında ne tür politika değişiklikleri olmuş ve bu değişiklikler istenilen hedeflere ulaşp ulaşmadığını, ülke kalkınmasına ne derecede etkili olduğunu ortaya koymayı hedeflemiştir. Bu politikaların ülke ekonomisine yararlarını göstermek ve yapılan bu politikaların

Avrupa Birliğinin ve Dünya ticaret örgütünün kurallarına ne derecede uyduğunu göstermek amaçların arasındadır.

Araştırmanın Önemi

Geçmişten günümüze kadar temel bir yapı olan tarım, ülkelerin besin ihtiyaçlarını giderebilmek adına önemlidir. Bir ülkenin kalkınmasında etkili olan tarım sektörü, birçok sektör ile ilişkilendirilmektedir. Sosyal, kültürel ve ekonomik bakımdan önem kazanan tarım sektörü, Türkiye’de 1980 yıllarından itibaren araziye mülkiyet hakkı verilip özelleştirmiştir. Devlet bu özelleştirme ile tarım sektörünün verimliliğini arttırarak, ülke tarımının kendisine yetinmesini amaçlamıştır. Bunun yanı sıra dış ülkelerden de gelir elde etmek amacıyla tarım sektöründe bazı politikalar uygulamıştır. Uygulanan politikalar, devlet kapsamında üreticiyi, tüketiciyi ve piyasa dengesini korumak ile birlikte karın, verimliliğin ve gelirin artmasını amaçlamaktadır. Bu amaca göre birçok paketler ve teknolojik gelişmelerle, desteklemeler yapılsa dahi emek yoğun sektör olduğu için sektörün temeli ve amacı insan kaynaklıdır. Bu çalışmanın önemi ise Türkiye de uygulanan ve uygulanmakta olan tarım politikalarının temel özelliklerinin ele alarak, tarım desteklerinin, ülke kalkınmasına ne derecede etki ettiğini ve uygulanan politikaların, olumlu ve olumsuz yönlerini belirlemektir. Diğer yandan tarım sektörünün ülke içinde verimliliğin artması ve araştırmalar sonucu ne tür önlemler alınması gerektiğini vurgulamaktır.

C. Araştırmanın Yöntemi ve Sınırlılıkları

Türkiye'nin için 2003- 2023 yıllar arasında yaptığım çalışmada Türkiye Ekonomisi Tarım sektörünün gelişimi tarihçesi, verilen destekler gözlenip derlenmiştir. Tarım sektörün milli gelir içindeki payı ve etkileri ve desteklerin etkileri ölçmek ve bunların arasında ne tür bir ilişki olduğunu saptamak için Dickey -Fuller birim kök testi, Phillips Perron (PP) testi Zivot Andrews ve ARDL eşbütünleşme testleri kullanılmıştır.

D. Tanımlar

Tarım: İnsanların toprağı işlemesi ile birlikte dikme, ekme yöntemiyle elde ettiği ürün faaliyetlerine denir.

Tarımsal Destekleme: Devletin tarım sektörünün üretimini arttırmak ve üreticinin faaliyetlerine devam etmesi için dolaylı veya doğrudan yaptığı yardımlara denir.

Tarım Ekonomisi: Tarım ekonomisi, üreticilerin emek, sermaye, girişimci ve doğal kaynak gibi kaynakların kıt kaynaklarla üretimini ne türde tercih ettiklerini ve bu tür tercihlerin üretim öncesi ve sonrasını düşünülüp planlamalar yapılarak iktisadi kaynakları tarıma uyarlayan bir bilim dalı olarak oluşmuştur.

E. Konu ile İlgili Ulusal ve Uluslararası Tezler/ Çalışmalar

Çalışmada konusu ile ilgili Tez Merkez tarafından yayımlanmış, 1001 doktora tezinden; 23'ü tarım politikası araştırma yazısı yayını bulunurken, tarım sektöründe yayımlanan 144 yüksek lisans tezinden 72'si tarım politikaları ile ilgili araştırmadır. Diğer taraftan Google Akademik sayfasına göre 16.300 araştırma yazısı bulunmaktadır.

Tablo 1. Literatür Taraması

Kaynak (Yazar)	Dönem	Yöntem Ve Değişken	Sonuç
Yalçınkayavd. (2006)	2000-2006	Nitel veri analizi	2000 yılından sonra tarımda oluşan yeniliklerle tarım sektörünü belirli bir düzeye getirilmeye çalışılsa da olumsuz etkileşimler oluşarak tarım sektörü de sorunlar oluşturduğu öne sürülmüştür.
Yılmazvd.(2006)	2004-2005	Anket analizi ile birincil veri analizi	Tarım politikasındaki beklentiler ve DGD ile görüşler ve işletme arazisinin alanı arasında ilişki istatistiksel olarak bulunmamaktadır.
Susam ve Bakkal (2008)	1980-2008	İkincil veri analizi	Türkiye'de fiyat desteklerle yapısal sorunlar nedeniyle rekabetin diğer ülkelere göre sınırlı olduğunu ve kendi kendine yetecek hale gelmesi net ihracat ülkesi olması zor olduğunu kanısına varılmıştır
Yılmaz (2008)	2000-2008	Nitel veri analizi	Ülkemiz de tarım örgütleri baskı grupları olarak çok etkili olup olmadığını iddia etmek zor olmuştur. Fakat tarımsal alanda demokratikleşmek için çok sayıda katılımı bulunulması ve tabana yaygınlaştırması amacıyla tarımdaki politikaların örgütlü tarıma dayandırılabilceğini ön sürmüştür.
Aktaşvd. (2010)	1980-2009	VAR modeli analizi	Oluşan krizlerde ithalat ihracat indeksleri, reel döviz kuru ve tarımsal (nispi) fiyatlar arasında anlamlı ilişki bulunduğunu tarımsal(nispi) fiyatlarla ithalat arasında zıt yönlü bir ilişki olduğu tespit edilmiştir.
Güreşçi, (2009)	1934-2008	Kalitatif çalışmalar ile ikincil veri analizi	Türkiye'de kırsal göç sorundan oluşan olumsuzluğun giderilmesi açısından politikalarının amaçları kapsamı bakımından soruna odaklanması ve değiştirilmesi tespit edilmiştir.
Civan (2010)	1985-2004	Becker Modeli testi	Türkiye'deki 12 üretim dalındaki veriler belirlenmiştir ve ülkede gelirler yükseldiğinde seçimlerin tarihleri yaklaştığı süreçlere bakılarak tarıma tarımın üretimine desteklemelerin daha da arttığı tespit edilmiştir.
Övgün, (2010)	1990-2010	İkincil veriler ve alan yazıları incelenmesi	Ülkemizin son 20 yıllık politikası DB, OECD IMF ve DTÖ gibi uluslararası kuruluşların yönlendirilmesi ile transfer politikası olacağı ön görülmüştür.
Kandemir (2011)	2000-2009	Nitel veri analizi	Tarım politikasında değişimler kırsal kesimi negatif yönde etkilediği tespit edilmiştir.
Hatunoğlu ve Eldeniz (2012)	2000-2011	Nitel veri analizi	Tarımda yapısal ve dönüşümler oluşmuş ve organik tarım uygulamaları vb. değişkenlerin ekonomik ve sosyal hayatı değiştirip tarım sektörünü etkilediği kanısına varılmıştır.

Tablo1.
DEVAMI

Olhan (2012)	2000-2010	İkincil veri analizi	Dış ticaret, büyüme ve girdideki gelişme ve fiyatta oluşan değişimler ele alınarak 2000’li yıllardan sonra tarımdaki desteklemelerde azalmalar olduğunu ön görmüştür.
Terin ve Güler (2013)	1990-2012	Zaman serisi regresyon analizi, Dickey- Fuller kök testi	Tarımsal destek ve tarıma yapılan sabit sermaye yatırımları ve tarımda GSYİH büyümeyi pozitif yönlü etkilediğini fakat tarım istihdamındakilerinin nüfusu büyümeye negatif etki sağladığını öne sürmüşlerdir.
Eştürk ve Ören (2014)	1923-2012	İkincil veri analizi	Sektörde yapısal eşitsizliğin giderilmesi için daha çok stratejik önemler alınması gerektiği saptanmıştır.
Eğri (2014)	2000-2014	Anket yöntemi, SPSS15.0	Tarım üreticilerinin uygulanan tarım politikasından memnun olmadıklarını ve ankete katılan üreticilerin çoğu politikaların değişimlerini fark etmedikleri tespit edilmiştir.
Subaşı ve Ören (2014)	1990-2010	Malmquist indeksi, Almon ve Koyck yaklaşım modeli, VAR Durağanlık testi, JohansenEşbütünlüşme ve Granger nedensellik testi	Tarımsal büyüme ile AR-GE harcamalarının uzun dönemde eşbütünlüşme ile test edilerek, tek yönlü nedensellik tespit edilmiştir.
Koç ve Giray (2015)	2014-2020	Nitel veri analizi	Yeni dönemlerde IPAD fonlarının verimli ve etkin kullanılmasına olanak sağlaması ve AB kırsal tarıma uyum sağlanması konusunda olumlu etkilerin olacağı kanısına varılmıştır.
Özel (2015)	1980-2016	Toda ve Yamamoto nedensellik testi ve Eşbütünlüşme testi	Mali teşviklerin büyümede etkisinin pozitif olduğu tespit edilirken uzun dönemde sektörlerde gelişimin etkinliğinin fazla olmadığı kanısına varılmıştır.
Karaman ve Yavuz (2016)	1940-1956	Marshall planı ile ilgili raporlar ve ikincil veri analizi	Marshall planındaki tarıma yapılan yardımlarla makineleşmeye gidilmiş ve tarımsal alanların genişlemesi %60 oranında artış gösterildiği belirlenen şehirlerde pamuk, buğday, pirinç, mercimek ve patates ürünlerinde artışlar olduğu tespit edilmiştir.
Durak ve Karadağ (2017)	1960-2017	İkincil verilerle analizi	Çiftçiye verilen krediler ve teknolojik desteklemeler fiyat politikalarının buna nasıl yararının veya zararının olduğunu ve hangi ürünlerde vergi muaflığı olduğunu vb. tarım üretiminde yeteriz kaldığını desteklemelerin ve politikaların yenilemeye gidilmesi gerektiği kanısına varılmıştır.
Değirmenci (2019)	1980-2000	Nitel veri analizi	Tarımda oluşan kapitalist yapı ile sorunlara karşı yapılacak her türlü yaklaşımların ülke için örnek teşkil eden yerel koşulları göz önüne alarak tekrardan ele alınması gerektiğini ön görmüştür
Çütçü ve Telli (2019)	2013/1-2016/12	Gregory-Hansen tek kırılmalı eşbütünlüşme, Hacker-Hatemi nedensellik testi	IPARD desteklerindeki artışın ülkemizde tarım ihracatını olumlu yönde etkilediğine ve tarım ihracatçıların IPARD destekçilerine doğru tek yönlü nedensellik olduğu tespit edilmiştir.
Taşdoğan ve Bahçe (2019)	1998-2016	Mikro sosyal hesaplar matrisi, fiyat Çarpan analizi, Alternatif Maliye politikaları	Gıda ve tarımsal ürün şoklarından en çok etkilenen düşük gelirli ve küçük ölçekli işletme sahipleri olduğu öne sürülmüştür. Bunun yanı sıra tarım girdi desteğini yerine gelir ve çıktı desteğinin daha etkin olduğu tespit edilmiştir.
Bingöl ve Mecik (2020)	1980-2019	Nitel veri analizi	1980 yıllarına kadar tarım politikasında korumacı politika izleyen ülkemiz 1980 yıllarından sonra neo-liberal politika ile özümseyerek serbest piyasa yolunda ilerlediği tespit edilmiştir.
Açar (2021)	2000-2021	Nitel analiz yöntemi ve ikincil veri analizi	Çalışmada, Çanakkale ili Bayramiç ilçesi baz alınmıştır. Çiftçi üretim sisteminde değişimlerin olduğunu istikrarlı verimliliğin ve gelirin artması için gıda güvenine ihtiyacının olduğu ve kırsal yapıların değişimi olduğu saptanmıştır.

Tablo1.
DEVAMI

Arslan (2021)	2000-2018	Nitel veri analizi-İkincil veri analizi	Tarım politikasının ekonomiye etkisinin olduğu tespit edilip, krizlere karşı tampon etkisi yarattığını görülmüştür. Fakat tarımsal yapıdaki bozukluk diğer sektörlerle etkileşimini zorlaştırmakta ve ulusal ekonomiye katkısının önüne geçmektedir.
Başdemir (2021)	2001-2020	Nitel analiz yöntemi ve ikincil veri analizi	Tarım desteklemelerinin, verimliliğe göre denetlenerek desteklenmesi kamu harcamalarının içinde tarım desteklemelerini daha etkili kaynak dağılımına yönlendirmesinin pozitif bir değer kazandıracağı kanısına varılmıştır.
Alpaslan (2023)	1908	Nitel analiz yöntemi ve ikincil veri analizi	Çalışmada, 2. Meşrutiyette tarım sektör etkisi ve izledikleri politikalar bu dönemde siyasi partilerin politikalara etkisi ve vaatlerinin değerlendirilmesi yapılmıştır. Bu çalışma sonucunda; cumhuriyet döneminde tarımsal üretimin verimliliği ve uygulanması sunulan politikaları geliştirilmeye engel vaatlerin olduğunu ve politikaların gelişmesi gerektiği kanısına varılmıştır.

I. BÖLÜM

TARIM POLİTİKASI İÇİN TEORİK ÇERÇEVE

1.1.Temel Kavramlar

1.1.1.Tarım Nedir?

Tarım; insanların toprağı işemesi ile birlikte dikme, ekme yöntemiyle elde ettiğı ürün faaliyetlerine denir. Temel ihtiyaçların giderilmesi ile oluşan bu sektör diğer sektörlerde de önem arz etmektedir. Genel itibari ile önem arz ettiğı alanlar sosyo-ekonomik alanlar, tüketim alanı, istihdam imkânı ve hammadde sağlanması yapılarak oluşan alanlardır. Tarım sektörü tüm dünya tarafından korunan, geliştirilmesi açısından desteklemeler yapılan, politikalar uygulanan sektörlerin başında gelmektedir (Akdeniz, 2019, s. 1).

Tarım kelime anlamına bakıldığında; 'AGER' kelimesi kültür, yerleştirme anlamına gelmektedir. Latince de ise 'AGRICULTURE' kelimesinden gelmektedir. Watson'un Longman Modern İngilizce Sözlüğüne göre tarım; 'Bilim ve Sanat' veya 'Ekin üretmek için büyük ölçekli toprak işletme faaliyeti' olarak tanımlanmıştır (Arslan, 2021, s. 10).

Tarım, geniş anlamda; bir ülkenin ekonomik ve teknolojik açıdan geliştirilmesi ile oluşan arazi faaliyeti olarak tanımlanmaktadır. Dar anlamda ise; küçük arazilerden verimi yüksek ürünler elde etmek amacı ile araziye yapılan tarımsal tekniklerden oluşan hizmetsel etkinlikler olarak tanımlanmaktadır (Doğanay ve Coşkun, 2019, s. 25).

Dirik'e göre günümüzde tarım; Temel ürünlerin üretilmesiyle ortaya çıkan çıktıların endüstriyel faaliyet oluşturup yeni ürünler elde edilmesi olarak ifade edilmektedir (Direk, 2012, s. 9).

1.1.2. Tarım Sektörü

Tarım sektörü tüm dünya tarafından korunan, geliştirilmesi açısından desteklemeler yapılan, politikalar uygulanan sektörlerin başında gelmektedir (Akdeniz, 2019, s. 1). Bir ülkenin temel ihtiyaçlarının karşılanması ve kendi kendine üretim yapması için önemli olan tarım sektörü ülke kalkınmasında da önemli rol oynamaktadır. Tarım sektörü iklim koşullarına bağlı olduğundan dolayı çiftçilerin gelirinde ve ham madde sağlamasında istikrarsızlıklara neden olmaktadır. Tarım sektöründe oluşacak dengesizlikler birçok alanı da etkileyebilmektedir. Bu yüzden sektör devletin uygulayacağı destekleyici politikalarla korunmaktadır.

Tarım sektörü, bir ülkenin besin ve gıda teminini, sanayi sektörlerine sağladığı hammaddeyi temel alarak; ülke kalkınmasına katkı sağlayan önemli bir sektör olarak görülmektedir. Türkiye, geçmişte tarım sektöründe kendi kendine yeten bir ülke olmasına rağmen zamanla bu özelliğini kaybetmiştir. Bunun nedeni ise kalkınma anlayışı ve tarım sektöründeki değişimlerdir. Türkiye’de 1980 yılları ile birlikte değişen kalkınma anlayışı, tarım sektöründe minimal devlet anlayışı oluşturmuştur. Bu anlayış ile yapılan yapısal reformlar ve sermayenin etkin kullanımı, özelleştirmenin önünü açılmış ve bu sayede devletin geri çekilmesine ve ulusal sermaye ile yerel sermayenin birlikte uyumlu halde işlemesine yol açmıştır (Bakırcı,2020, s. 92).

1.1.3. Tarım Ekonomisi

Tarım ekonomisi, üreticilerin emek, sermaye, girişimci ve doğal kaynak gibi kaynakların kıt kaynaklarla üretimini ne türde tercih ettiklerini ve bu tür tercihlerin üretim öncesi ve sonrasını düşünülüp planlamalar yapılarak iktisadi kaynakları tarıma uyarlayan bir bilim dalı olarak oluşmuştur. Tarım ekonomisi bu tür oluşumları rahatlıkla karşılamak için birçok alanlardan yardım alarak planlamalar yapmaktadır. Bunlar; finansman, işletmecilik, ekonometri, pazarlama, istatistik, örgütlenme, yayım takdiri, yönetim ve politika uzmanları ile programlar oluşturarak planlamalar yapmıştır. Bu programlar yürütülürken talep ve arzda oluşan durumlar, üretim işlevleri, sorunları, senelik fiyat değişiklikleri ve o bölgeye ait kültürel özellikler ve tüketici tercih özelliklerini baz alarak planlamalar yapılmaktadır. Tarım politikalarında oluşan planlar genel olarak üreticinin verimliliğini gelir düzeyini arttırıp, teknolojik faaliyetlerden yararlanarak iyi yaşam koşulları elde edip pazar elde etmek istemesiyle

oluşmaktadır. Bunu yanı sıra üreticileri korur iken tüketicileri de koruyan planlamaları vardır (Uzundumlu, 2020, s. 4).

Tarım ile diğer sektörlerin ekonomik yöntem ve ilkeleri ile gözetilerek oluşan sosyal bilim dalına tarım ekonomisi denir. Tarım ekonomisinin diğer tarım bölümlerinden farkı insan odaklı olmasıdır. Tarım ekonomisinde mikro düzeyde tarım ürünleri için oluşan kaynak üretimleri, oluşum süreci ve verimliliği işletmede dağıtımı ve tüketimde nasıl kullanımlar oluştuğu ile ilgilenip araştırmalar yapılmaktadır. Makro düzeyde ise istihdam ve tarım ticaretinin ülke ekonomisini nasıl etkilediğini inceleyerek araştırmalar yapılmaktadır. Günümüzde tarım modernleşmiş olup birçok alanlarla birlikte iş birlikçi olmuş ve alanını genişletmiştir. Bu ilgili alanlarda oluşan endüstriler tarımsal ticaret (agribusiness) olarak adlandırılmaktadır. Tarım ekonomisi genel itibarı ile tarımsal üretimlerde oluşacak sorunları tespit ederek çözümleme yapmaya yoğunlaşmış bir alandır. Tarım ekonomisinin sorunlarında genelde çözüm bulmaya çalıştıkları sorular ne üretilmeli, nasıl üretilmeli, ne kadar üretilmeli, nerede üretilmeli ve nasıl tüketiciye ulaşmalı, fiyat aralığı nasıl olmalı gibi temel sorunları ele alırken üretilen ürün ve bölgeye dayalı sorularında ek alarak cevabını bulmaya çalışmaktadır (TÜBİTAK, 2023).

1.2. Tarım Politikası Kapsamı

Tarım Politikası çiftçilerin ekonomik olarak refaha kavuşması için tarımsal üretimi ve verimliliği arttırmak için devlet kapsamında oluşturulan politikalara denilmektedir. Bu kapsamda; üreticinin giderlerini düşürmek daha verimli şekilde ürün elde etmek ve gelirlerde artış gösterme amacıyla oluşturulmuş yöntem politikalarıdır. Bu yöntem politikaları devlet tarafından öngörülerek araştırma yapılarak oluşturulan politikalardır.

Dünyada oluşturulan tarım politikalarında bazı ülkeler ülke ekonomisini güçlendirmek amacıyla uygulamalar yaparken bazı ülkeler ise gıda güvenliği bakımından uygulamalar yapmıştır (Arslan ve Solak, 2019, s. 791). Türkiye’de 2000 yılları sonrası tarımsal olarak yapılan destekleme politikalarında değişimler oluşturmuştur. Avrupa Birliği ile yapılan müzakereler sonucu birtakım sorunları ele alarak şekillenen tarım politikaları kırsal alanlarda oluşan yapısal ekonomik, sosyal, çevresel ve kültürel değişimlerle örtüşen politikaların bunlar ile şekillendirildiği ön görülmektedir (Yüceer, vd., 2020, s. 37).

Destekleme politikasında gerçeklikten uzak ve popülist kaygılar nedeni ile problem olan çoğu çözümlerinde bulunmasına mani olmuştur. Destekleme politikasında tarım nüfusunu arttırmak amacıyla verilen destek; tarım işletmelerinde küçük ölçekli sorunları çok parçacılık ve verimlilik gibi problemlerin çözüm üretilmesini güçleştirmiştir. Bu bakımdan,

Türkiye’de uygulanan destekleyici politikaların ne olduğunu ve nasıl ilerleme kat ettiğini bunun yanı sıra dünya tarımında oluşan, uygulanan politikaların araştırılması ve analiz edilmesi gerekmektedir (Acar ve Bulut, 2009, s. 2).

14. yüzyılda başlayan Osmanlı tarımı, Osmanlı ekonomisinde önemli bir yere sahiptir. İlk başlarda göçebe hayat yaşayan Osmanlı, imparatorlukla birlikte yerleşik hayata geçerek tarım faaliyetlerine önem vermeye başlamıştır. Osmanlı imparatorluğu döneminde halkın %80'e yakını tarım ile uğraşmıştır. Ordu ihtiyaçları ve halkın bir kısım ihtiyaçlarını gidermek üzere tarım faaliyetleri üzerinden çeşitli başlıklar altında vergiye tabi tutarak vergi almıştır. Osmanlı İmparatorluğunda uygulanan tarım politikaları yetersiz olduğu ve etkinliğini kaybettiği için tarıma dayalı bir çöküş yaşanmıştır.

Cumhuriyet dönemi tarımı ilk faaliyetinde 1925 yılında çiftçinin üzerinde ağır yük olan Aşar vergisini ortadan kaldırmıştır. Bunun yanı sıra 1926 yılında Medeni Kanun’un kabul edilmesi ile halka toprak mülkiyeti verilmiştir. Uygulanan toprak reformları ile planlamalar yapılarak kalkınmayı hedeflemişlerdir. Cumhuriyet yıllarından itibaren tarım arazilerinden daha çok verim alabilmek için birden çok destekleyici politikalar izlenmiştir (Yavuz, 2005, s. 46).

1.3. Tarım Politikasının Amaçları

Tarım politikası genel olarak bir ülkede oluşan tarım faaliyetlerinin ve verimliliklerin artması için oluşturulan ülke geneli politikalar olarak bilinmektedir. Tarım politikaların bazı temel amaçları vardır. Bunlar halkın gıda güvenliğini korumak, gelir dağılımındaki dengesizlikleri gidermek ve sanayi sektörüne hammadde sağlamak gibi amaçlardır. Genel itibariyle tarım sektöründe gelir dengesizliğinin iki sebebi bulunmaktadır. Bunlardan birisi piyasadaki dengesizlik diğeri ise verimliliğin düşük olmasıdır. Bunun için tarım gelirinin yükseltilmesine dayalı politikalar oluşturulması amaçlanmıştır. Tarım sektöründe yıllara dayalı ve mevsimlere dayalı fiyat dalgalanmaları yaşandığı için tarım sektörü negatif olarak etkilenmektedir.

Devlet buna göre ürün fiyatlarının dengesizliğini gidermek için bazı politikalar amaçlamışlardır. Devlet piyasadaki dengesizliği gidermek amaçlı hem üretici koruması hem de tüketici korumasını temel alarak politikalar amaçlamıştır. Tarım politikasının amaçları ülkelerin gelişmişlik düzeylerine göre farklılıklar göstermektedir (Dernek,2006). Ülke kalkınmasına yardımcı olan bu politikaların genel amaçları;

- ❖ Tarımsal Gelirin Yükseltilmesi,
- ❖ Ürün Fiyatlarındaki Dengesizliği Azaltma,
- ❖ Tüketicilerin Korunması,
- ❖ Ülkenin Genel Çıkarımının Korunması,
- ❖ Politik Amaç,
- ❖ Halkın Besin İhtiyacın Karşılanması,
- ❖ Tarımda Verimliliği Artırmak,
- ❖ Üretimde İklim Koşullarının Etkisini Azaltma,
- ❖ Kırsal Kesimin Kalkınmasını Sağlamak,
- ❖ Tarım Ürünlerinde İhracatı Artırmak,

Tablo 2. Tarım Politikasının amaçları (Dernek, Tarım Ekonomisi ve İşletmeciliği, 2006)

Üretim (Gıda Güvencesi)	Tarımda oluşan gıdalarda şartları, deseni, biçimi ve verimlilikte oluşan açıklık sorunlarının giderilmesi gibi konuları ele almaktadır. Hali hazırda verimlilik ile olması gereken verimlilik arasında oluşan açığın giderilmesini sağlamak için oluşturulan politikalardan oluşmaktadır.
Pazarlama (Gıda Tedarik Zinciri)	Piyasa istikrarı ve etkileşiminin artmasını sağlayarak üretici ve tüketicileri negatif olarak etkileyecek dalgalanmaların oluşumunu yok etmek amacıyla bütün piyasaya uygulanacak politikalardan oluşmaktadır. Sübvansiyonlar buna örnek olabilmektedir.
Tüketim (Gıda Güvenliği)	Üretilen tarımsal ürünlerin güvenilir gıda olması için oluşturulan politikalardır. Sağlık bakanlığı ve Tarım ve Orman Bakanlığının yaptığı ortak çalışmalar buna örnektir.
Alt yapı (Kırsal Kalkınma)	Kırsal kesimlerde su elektrik yol haberleşme hastane okul vb. alt yapı hizmetlerini iyileştirmesi için hizmetsel olarak kalkınma politikalarına denilmektedir.

1.4. Tarım Politikasının Araçları

Devletin tarımla ilgili aldığı kararlarla oluşturduğu politikaların yönlendirilmesi için oluşan önemlerin belirlenmesinde, dolaylı veya doğrudan eforların tümünü kapsayan oluşumlar tarım politikası araçlarını ortaya çıkarmaktadır. Tarım politikası araçları, tarım politikasının amaçlarına uygun hizmet etmek amaçlı oluşmuştur. Tarım politikaları araçları kendi aralarında;

- Devletin ekonomik yaşama dolaylı veya doğrudan araçlar ile müdahalesine göre,
- Müdahale alanlarına uygun müdahalelere göre,
- Devletin mali yönlerden dolayı yükümlülüklerine göre,
- Amaç erişim sürelerine göre sınıflandırmaları vardır (Olhan, 2021, s. 1).

Temel politika araçlarında çevre dostu küresel rekabetçi ve stratejik hedefleri tarım sektörü oluşturmayı sağlamaktadır. MOFAL'ın Stratejik Planı; güvenilir gıdalara ulaşım, sektörlerin rekabetçiliğin oluşumu, devamlılığı olan üretim, kırsal alanlarda kalkınma, gibi amaçlayarak ulaşmak yapılandırılmaktadır. Sulamak tarımda önemli bir yere sahip olduğu için sulamayı geliştiren birçok destekleyici politikalar oluşturulmuş ve kırsal alanlarda yaşamı iyileştirmek için genç ve kadın nüfusu üretime yönlendirerek teknoloji ve AR-GE' ye özen gösterilmeye çalışılmıştır. Türkiye'de 2018-2022 yılları arası Stratejik Planında tarım için 7 alan oluşturulmuştur. Bunlar;

- ❖ Gıda güvenliği
- ❖ Kırsal kalkınma
- ❖ Arz güvenliği
- ❖ Bitkisel hayvan sağlığı ve güvenliği
- ❖ Araştırma, geliştirme
- ❖ Su ürünleri kaynak yönetimi
- ❖ Kurumsal alan geliştirme

Arz yetersizliği olan ihraç ürünlerine tarifeler vererek prim ödemeleri verilmektedir. Ekolojik yapı sebebi ile arz fazlası olan ürünleri düşürürken arz eksikliği olan ürünleri çoğaltmayı amaçlamaktadır. Bu süreçte tarım için Tarım Kredi Kooperatifleri ve Ziraat Bankasından faiz oranları düşük tarımsal ürünlerin türlerine

göre kredi verilmektedir. Diğer yandan Ulusal Çiftçi Kayıt Sisteminde ise mazot ve gübre tohum desteği verilmektedir (URL1,2019. 13/12/2022).

Tarım politikası araçları amaçlarına bağlılık gösterdiği için ona uygun şekilde kısıtlanmıştır. Üretim açığı olan ülkelere girdi desteği sermaye aktarımı düşük faiz oranlarıyla kredi, çalışacak elaman desteği gibi desteklemeleri baz alarak ülke içi disiplinli sistem oluşturulmuştur (Olhan, 2021, s. 1).

1.5. Tarım Politikasının Uygulama Alanları

Tarım yapısal olarak bölgeden bölgeye değişikli gösteren bir sektördür ve tarım kırsal nüfusun geçim kaynağı olmaktadır. Tarım; ekonomik, kültürel, doğal, sosyal ve politik yapılarla ilgili etkileri ortaya çıkarmaktadır. Tarım hammadde üretim girdi çıktı verimlilik teknolojik pazarlama gibi faktörlerle oluşum göstermektedir. Tarım kırsal yoksullukla paralel etki yaratan bir sektördür (Demirdöğen vd., 2012, s. 88).

Tarım Politikası İlgili Alanları: Tarım ekonomisinin makro düzeydeki sorunları; Mikro düzeyde oluşan sorunları ele alarak çözümler üretmeye çalışmaktır.

1. Tarımsal Gelir Alanları
2. Tarımsal Pazar Alanları
3. Tarımsal Üretim Alanları
4. Genel Ekonomik Alanlar
5. Sosyal Alanlar
6. Bölgesel Alanlar (Bozoğlu, 2019, s. 14).

1.5.1. Tarımsal Gelir Alanları

Tarım işletmeciliğinden sağlanan gelir ile ailesine bakarak yaşam seviyelerini yükseltmeye çalışmayı amaçlayarak başarı elde etmesine tarımsal gelir denir. Tarımsal gelirden elde edilen gelirden, bütün borç ve yükümlülüklerini düşerek aile işgücü ücretinin de çıkarılması ile elde edilen kar tarımsal geliri oluşturur.

Gelir alanlarını ise; yaşam kalitesini sağlayacak düzeye en büyük gelmesi en büyük amaç sayılmaktadır. Diğer yandan düzeylerin farkını azaltmaya çalışmak ve bölgeler arası dağılımları eşitlemek amaçlanır. Bazı kırsal bölgelerde yaşanan hayat standartları farklılık göstermektedir. Örneğin; bir çiftçi ile diğer sektörde çalışan bir bireyin gelirleri ve emekleri farklılık göstermektedir. Bu farklılıktan dolayı tarımsal

sektör ile diğer sektörler arasında gelir eşitliği sağlanmak önemlilik arz etmektedir (Özçelik, 2021, s. 2).

1.5.2. Tarımsal Pazar Alanları

Girdi pazarları ve üretim pazarları olarak ikiye ayrılmıştır. Girdi Pazar oluşumu ve özendirilmesinde dünya piyasalarından ürün ithal edilmesi, verimin ve üretimin fazla olması, devletin girdilerin üretimini yapması, girdi dağıtımının düzenlenmesi, tüketim fiyatının düzenlenmesi, girdi fiyatının belirlenmesi ile oluşmuştur. Ürün Pazar oluşumunda en iyi üretim yapılabilmesi amacı ile yapılabilecek müdahaleler vardır; devletin alıcı olarak piyasada bulunması ile finansman destek sağlaması, fiyat desteği, dış satım alanları, çiftçilerin parasal desteklemesi, tarımın üretim miktar deseni oluşturma, tarımsal yapıya müdahale ile oluşum sağlamaktadır (Gedik, 2023, s. 137-138).

1.5.3. Tarımsal Üretim Alanları

Tarımsal Yapı; Üretim faktörleri olan emek, sermaye, girişimci, toprak ile oluşum gösteren tarımsal olgulardır. Tarımsal yapının yani üretimin amaç verimliliklerini negatif yönde etkileyen unsurları ortadan kaldırmaktır.

- Doğal Kaynaklar; verimliliğin fazla olması
- Toprak Kalitesi; uygun toprak
- İklim Koşulları; iklim koşullarında uygunluk
- İşletme Büyüklüğü; optimal işletmeleri toprağı genişletmesi, küçük işletmelerin kiralama yöntemi ile tarım yapması
- Arazi varlığı bu unsurlar tarımın yapısını temelden oluşturan ve çiftçinin verimlilik için gözettiği varlıklardır (Bozoğlu, 2019, s. 16-17).

Üretim Miktar Deseni Oluşumu;

- ❖ Tarımsal Yapı
- ❖ Doğal Koşullar
- ❖ Uygulanan Tarım Politikaları
- ❖ Meranın Varlığı
- ❖ Tüketim Alışkanlıkları
- ❖ Sermaye ve Teknoloji
- ❖ Tarım Nüfusu

❖ Dış ve İç Pazar Olanakları

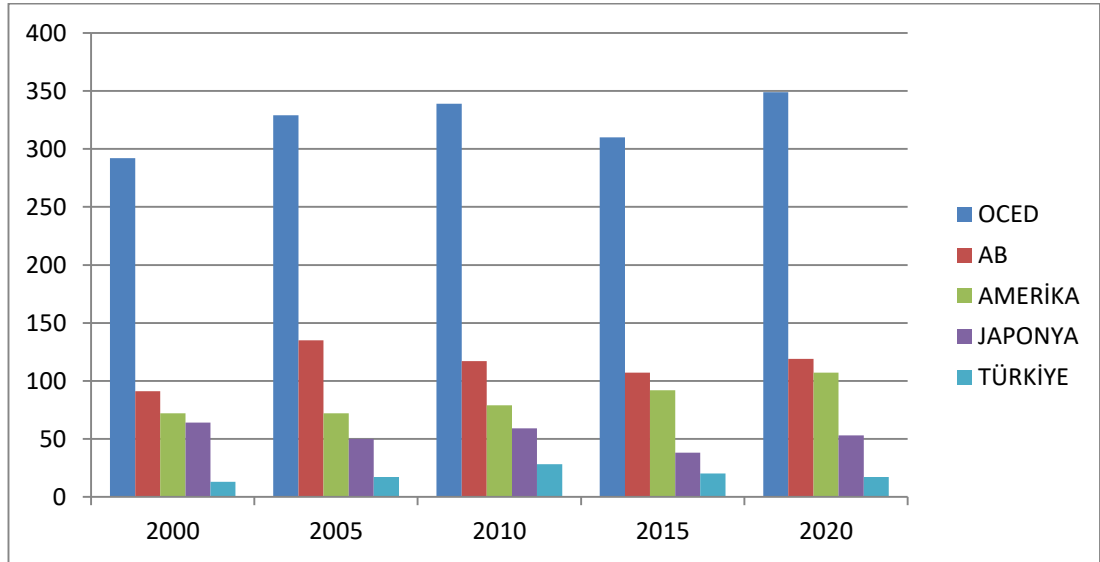
Devlet bu üretime yönelik doğrudan yükü olmayan; toprak hukuku yasaları, vergi yasaları, indirimler, kooperatif yasaları, ekim yapılacak alanlara düzenleme getirme, işsizlik gibi kararnameler ve yasalar oluşturmuştur (Özçelik, 2021, s. 1).

1.5.4. Genel Ekonomik Alanlar

Ülkenin ekonomik durumunu iyileştirmek amaçlanıp önemler alınır; Para politikası ile emisyon hacmini dengede tutmak hedeflenir. Para arzının düzenlenme yapması için;

- Açık Piyasa İşlemleri
- Reeskont İşlemleri
- Dispozibilite Oranları
- Mevduat Muzam Karşılık Oranları
- Menkul Değerler Oranı
- Kambiyo Kur Değişiklikleri gibi araçlar kullanılmıştır (Bozoğlu, 2019, s. 24).

1.6. Tarımsal Destekleme Politikası

Şekil 1. Toplam Destek Tahminleri Milyar Dolar (OECD, PSE/ CSE: Veri Tabanı)

Tablo 3. *Toplam Destek Tahminleri Milyar Dolar (OECD, PSE/CSE: Veri Tabanı)*

OCED	292	329	339	310	349
AB	91	135	117	107	119
Amerika	72	72	79	92	107
Japonya	64	50	59	38	53
Türkiye	13	17	28	20	17

Her ülke, insan yapısı gereği yaşamını sürdürmek açısından tarıma ihtiyaç duymaktadır. Dünya genelinde bazı ülkelerin gerek coğrafi konumu gerekse toprak türleri açısından uygunsuz bir yapıya sahip olması, yüksek maliyet içeren ürünlerin olması sebebi ile diğer ülkelerle anlaşma yapmaya sürüklenmiştir. Her ülke tarımsal durumuna göre desteklemeler yapmaktadır. Buna örnek olarak OECD ülkeleri denilebilir. Aşağıdaki tablo da OECD destekleme tahmini ile tarımsal desteklemelere ayrılan bütçeler, son yılları baz alınarak verilmiştir;

OECD bazı seçili ülkelere alıntı yapılmıştır. Destekleme tahminine göre; son 3 yıllık verilerde 2020 yılının en yüksek destekleme tahmini ABD olup 107 milyon dolar olmuştur. İkinci sırada Japonya olurken üçüncü sırada Kore ülkesi olmuştur. Türkiye' de ise bu sıralama da 16 milyar dolar ile dördüncü sırada yerini almaktadır (Karakaya, 2023).

Ülkede kaynak sıkıntıları ile birlikte tarım sektöründe de sıkıntılar vardır bu sıkıntıların giderilmesi için ülkeler tarım sektörünün yapısını geliştirip değiştirerek desteklemelerden fayda sağlamaktadır. Fiyat istikrarında veya gelirden uygulanan politikaların daha verimli hale gelmesi için tarımın yapısına bakılıp desteklemeleri ona göre yapmak verimliliği arttırabilmektedir. Cumhuriyet yıllarında ülke yeni gelişim halini alırken tarıma daha çok pay verilmekteydi. Bununla birlikte devlet tarıma desteği doğrudan veya dolaylı şekilde yapmaya başlamıştır. Nüfusun fazlalaşması ile tarıma verilen önem gitgide artmış ve kaynak aktarımları, tarım sektöründe çalışanların gelirinin arttırılması bazı ürünlerde dışa satımın fazlalaştırılması amacıyla tarım sektörüne müdahale edilmektedir (Narin, 2008, s. 188). Yapılan bazı tarım desteklemeleri şunlardır;

- Fiyat Politikası,
- Doğrudan Gelir Desteği

- Teşvik ve Destekleme Primi
- Girdi Desteği
- Telafi Edici Ödemeler
- Dış Ticarete Dayalı Uygulamalar
- Sosyal Politikalar
- Yapısal Politikalar

1.6.1. Fiyat Politikaları

Ekonomik açıdan eksiler yaşanmadan toplumun arz ve talebine göre; hangi malların ne kadar üretileceği, nasıl üretim yapılacağı ve hizmetinin kime verileceği kapsamlı biçimde ele alınması için ekonomik yapıda fiyat mekanizması oluşturulmaktadır. Fiyat mekanizmasının ana görevi; öncelikle ne tür mal üretileceğini belirler daha sonra ne kadar mal üretileceği belirlenir. Üretilen malın piyasada tüketilecek kesimine bakar ve bu tüketimi tekrarlayarak yatırıma dönüşüm göstereceği miktar belirler. Bu süreçte yapılan üretim ile elde edilen geliri üretim sürecinde yaptıkları işteki verimliliklerine göre bireylere payların dağıtımını yapar. Bu ana görevler ile fiyat mekanizması denge sağlanmaktadır (Bulmuş, 1978, s. 10). Fiyat mekanizmasına göre tarım sektöründeki üreticiler diğer sektöre göre fiyat mekanizmasına geç tepki vermektedir. Piyasa mekanizmasına diğer sektörler göre tarım sektöründeki arz (üretilcek mal), piyasada oluşan diğer sektör fiyatlarına göre farklı durum değişiklik göstermektedir. Diğer piyasalarda arzı üreticiler belirlerken tarım sektöründe arzı üreticilerin istediği haricindeki unsurlar belirleyebilmektedir. Bu durum mekanizmanın verimliliğini etkilemektedir. İlk aşama tüketiminde elde edilen fayda, üretimi yapılan piyasada üründen ürüne değişiklik gösterebilmektedir. Bir ürünün tüketim miktarı arttıkça Marjinal faydası azalmaktadır. Bu üretilen tarım ürününde miktar artışı yaşanmasından kaynaklı oluşan marjinal faydanın özelliğine göre kendine has azalış hızı oluşmaktadır (Arslan, 2021, s. 44).

Tarım sektörü diğer sektörler göre ürünlerin fiyatında talep miktarının etkileşimini fazla etkisi bulunmadığı gösterebilmektedir. Tarımda üretilen malların fiyat belirlenmesi ve oluşumu diğer sektörlerde üretilen malların fiyat belirlenmesi ve ile farklılık göstermektedir. Tarımda fiyat politikası üretici ve tüketiciyi korumak amacı ile piyasada serbest fiyat oluşturularak yapılır bununla fiyat istikrarsızlığının giderilmesi hedeflenir (Tuna, 2011, s. 350).

Kısa dönemde fiyat politikası, üretim yapan çiftçinin gelirini yükseltmeye çalışarak, tüketicilerin ise bütçelerine uygun fiyatlar ile talebini karşılayarak piyasayı dengede tutmayı amaçlamaktadır. AB üyesi olan devletlerin tarımda oluşan politikalarında iç piyasa ve dış piyasa şartları göz önüne alınarak; üretim yapan çiftçileri desteklemek, teşvik etmek ve korumak amaçlı her sene ortak fiyat belirlemesi oluşturulup uygulanmaktadır. Tarım sektöründe gelirin artması ve üretici tüketiciyi korumak için fiyatlara müdahale edilmesi tarım sektöründe zorunluluk teşkil etmektedir (Cengiz, 2010, s. 30).

1.6.2. Doğrudan Gelir Desteği

Belirlenmiş üreticilerin gelir düzeylerini arttırmak amaçlı kamudaki kaynaklarla yapılan transferlere doğrudan gelir desteği denilmektedir. Bu desteğin hemen hemen hepsi vergiye tabi olan vergi mükellefleri tarafından yapılmaktadır. Doğrudan gelir desteği iki şekilde uygulanmaktadır;

- Üretimden bağımsız gelir ödemeleri
- Üretime belirli kısımda bağımlı gelir ödemeleri şeklinde.

Üretimden bağımsız olan ödemelerde devlet çiftçinin ne ürettiğine ve ne miktarda ürettiğiyle ilgilenmez. Sadece geçmişte belirli bir zaman da verimliliğini ve ekim alanını dikkate alır. Diğer taraftan belirli kısmı bağımlı olan ödemelerde ise; hedefe alınan bazı grupları bazı şartlara göre telafi edici ödemeler yaparak piyasaya sunulan fiyat arasındaki farkı fark ödemesiyle yapmaktadır. Türkiye 1999 yılında IMF ile yapmış olduğu anlaşma ile ‘istikrar programı’ ile tarımı da içine almaktadır. Uygulamaya konması ise ‘Tarım Reformu Uygulama Projesi’ ile olmuştur. 2001 yılında bu kapsamda ‘Çiftçi Kayıt Sistemi’ de oluşturulup uygulamaya koyulmuştur. Çiftçi Kayıt Sistemi kısaca; üreticilerin kendi himayesi altında olduğu arazilere yapılan bitkisel üretim faaliyetlerini kayıt altına alarak, tarımsal olarak desteklemeden yararlanma sistemidir denilebilmektedir (Akman, 2006, s. 77-79).

1.6.3. Teşvik ve Destekleme Primi

Tarım ürünlerinde seçilmiş ürünlerde prim desteği en yararlı destek olabilmektedir. Yararı olan prim desteğinin zaman zaman büyük riskler taşıdığı göz önüne alınmalıdır. Bu destekleme türünde devlete maliyetinde destekleme alımları prim sisteminden daha düşüktür. Destekleme risklerinden biride, prim sistemi desteklemesinde yolsuzlukların olmasıdır (Kamacı, 2006, s. 30).

1.6.4. Girdi Desteği

Tarımsal ürünlerin fiyatları ve girdi fiyatlarının fazla olması üreticinin maliyetini arttırıp karını azaltmaktadır. Üretim yapan kişilerin karını yükseltmek için girdi fiyatlarının düşmesi gerekmedir (Dinler,1991, s. 285-286). Devlet üreticinin girdi maliyetlerini düşürmek için bazı tarım alanlarında birim fiyatlarına destekleme yapmayı amaçlamaktadır. Bu alanda desteklemeye giden devlet girdi maliyeti ve satış fiyatı arasındaki farkı destekleme olarak ele alır. Bu desteklemede; tohum, zirai ilaçlar, gübre, yem bitkileri, su, mazot, elektrik gibi girdilerin daha düşük fiyata veya devlet desteği ile karşılanabilmektedir (Taşkın, 2009, s. 12).

1.6.5. Telafi Edici Ödemeler

Arzda oluşan fazlalığın giderilmesi ve sınırlanması için oluşan destek türüdür. Arz fazlası olan ürünlerde o ürünlerin üretiminden caydırarak alternatif tarım ürünlerine yönlendirerek çiftçilerin gelir kaybetmesini önlemek amacı ile yapılan ödemelerdir. Bu devlet ödemeleri verdiği ürünün işlenmesi için ve pazarlanması içinde verilebilmektedir (Yavuz, 2005, s. 63). Bu ödemelere örnek olarak; tütün, fındık üretimi yapan üreticileri bu üretimden vazgeçirerek başka ürünler üretmesi için ödemeler yaparak teşvik ederek gelir kaybetmesini gidermek amacı ile uygulama yapmasıdır (Albayrak, 2017, s. 259-262).

1.6.6. Dış Ticarete Dayalı Uygulamalar

1.6.6.1. İhracat koruması

Tüm dünyada tarım için yapılan korumalarda ihracat sübvansiyon yolu ile oluşandır. Sınırdaki oluşan önemlerle düşük fiyat ile yapılan ürün girişleri engellenirken ihracatın desteklenmesi ile yeni pazarlama alanları oluşmuştur. İhracat desteklemesi ile ülkeler arası pazarlamaların gelişimiyle rekabetler de oluşmuştur. T.C. Merkez Bankası ile yapılan GATT çerçevesinde ihracat amacı ile yapılan sübvansiyon miktarı indirimi ile taahhüdünde kaldırılan sübvansiyonların tekrar uygulamaya açılmaması ve sübvansiyon verilmeyen ürünlere sübvansiyonu tekrar vermemesiyle uygulanmaktadır (Akman, 2006, s. 68).

1.6.6.2. İthalat koruması

Yurt dışındaki fiyatların yurt içi fiyatlardan daha düşük olan arz açığı ürünlerde devlet tarifesinin ve tarife dışı engellerin ithalat kısıtlamalarına giderek,

yurtiçinde oluşan üreticileri olumlu desteklemektedir. Tarife uygulamasından sonra yurtiçi fiyatların artması ile talep düşüşe geçmekte, yerli olan üretim fazla olmakta ve ithalat miktarı düşmektedir. İthal edilen ürünün satışını sağlayarak gelişine oluşan fiyatın iki katı elde edilirken aradaki uygulama maliyetini tüketiciye yüklemektedir. Buda kaynak kullanımının yönünü değiştirebilmektedir. Bu tarifede ithalat kotası uygulaması da uygulanmaktadır. İthalat kotasında; ülkeye giriş yapan ürünlerin miktarının azalmasıyla dış ülkelerin rekabetiyle üreticiler üzerindeki kazanç sağlama etkileşiminin önüne geçilerek yeterli üretimde oluşan talep düzeyi altta kaldığından dolayı yurtiçinde fiyatların artması ve üreticilerin fiyatını artmasını desteklemektedir (Arslan, 2021, s. 48).

1.6.7. Sosyal Politikalar

Tarım sektörünü sağlama almak, tarım sigortası ve tarımla oluşan vergi sorunlarını çözmek amacı ile oluşmaktadır. Çiftçilerin sosyal yaşamları ile değişim sağlanmasıyla birlikte oluşan yenilikler tarım teknikleri vb. olayları benimseyerek uygulamasıdır (Rehber ve Çetin, 1998, s. 263).

1.6.7.1. Tarım sigortası

Tarım diğer sektörlerle göre doğa, insan, sosyal yaşantı ile iç içedir ve birden fazla risk taşımaktadır. Tarım sektörünü diğerler sektörlerden ayıran en önemli özellik ise doğaya bağlı olmasıdır. Doğa olaylarında oluşan aksamalar veya kayıpları önlemek adına sigortalar avantaj sağlamaktadır. Örnek olarak; sigortası olan çiftçilerin mahsulde kayıplarının oluşmasıyla tazminat talebinde bulunabilmektedir. Diğer yandan çiftçi alacağı mahsulünde başarısız olduğu durumda sigorta sözleşmesine göre yardım hakkı vardır kredi, sigorta poliçesinin vadesini uzatma ve iyileştirilmiş kredilerden yararlanmayı sunmaktadır. Tarım sigortası tarım sektöründe üretimin istikrarlı olmasını sağlamaktadır (Arslan, 2021, s. 53).

1.6.8. Yapısal Politikalar

Ekonomik anlamda yapılmış ya da yapılması planlı olan değişimlere yapısal reform denir. Yapısal reform, piyasanın iyileştirilmesi, verimliliğin artması için ekonomik kurumların yapısında ve işleyişinde her türlü değişimi kapsamaktadır. Bir ülkenin ekonomik, sosyal, beşerî faktörlerini ele alarak ülke gereksinimleriyle tanımının daha açıklayıcı şekilde ele alınması gerekmektedir (TCMB, 2016, s. 1).

1.7. Tarımın Büyüme ve Kalkınmaya Katkısı

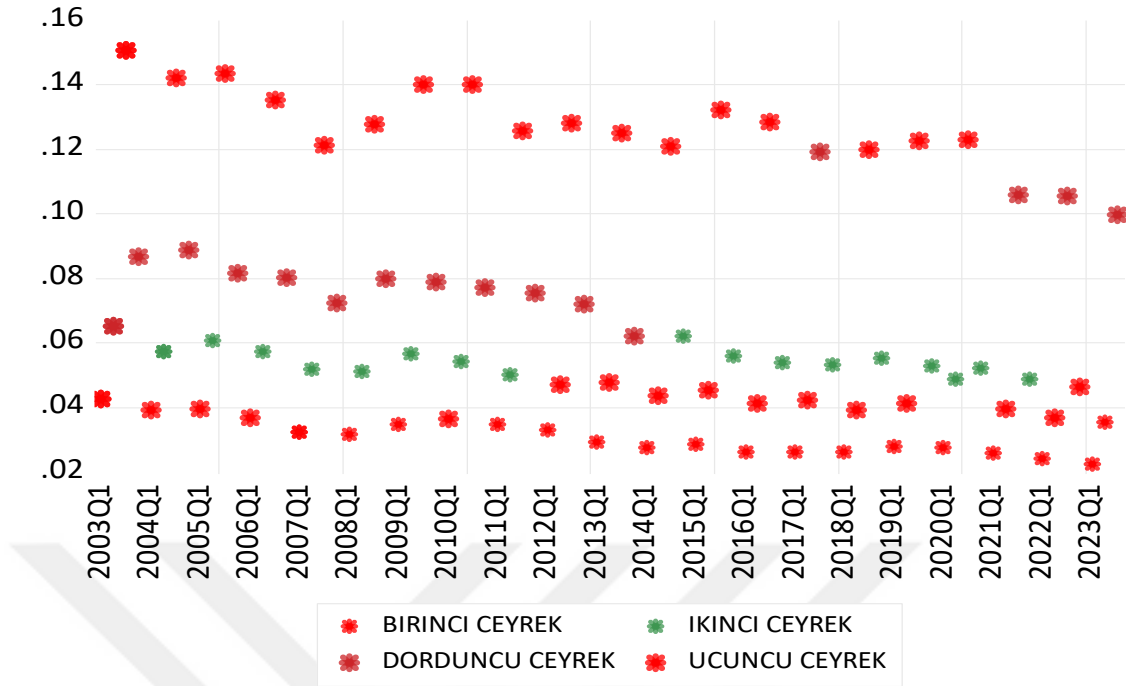
Türkiye ekonomisinin en önemli sektörü olan tarım, geçmişten günümüze ülkede hem geçim hem de ekonomik büyümeye açısından etkin bir sektör olmuştur. Türkiye sanayisini geliştirirken tarımın ucuz hammaddesinden yararlanarak gelişim sağlamıştır. Diğer sektör maliyetlerine göre maliyeti az olan tarım sektörü sanayi sektörü ve hizmet sektörünün gelişimi ile etkileşimi azalmıştır (Erbay,2013, s. 10).

1.7.1. Tarım Sektörünün GSYH' deki Payı

Tarım sektörü Cumhuriyet dönemlerinde GSYİH payı %50 düzeylerindeyken uzun dönem sürecinde bu payda azalmalar yaşamıştır. Türkiye geliştirmekte olan bir ülke olması nedeni ile kalkınma teorisi temel kurallarına uyum içerisinde olup hizmet ve sanayi sektörüne doğru gelişim göstermiştir. Sanayi ve hizmet sektörüne önem verilmesi ile tarım sektöründe azalmalar yaşanmıştır. Bu durumda Türkiye'nin büyümesi ve kalkınmasında tarım payının azalmasına neden olmuştur (Hatunoğlu ve Eldeniz, 2012, s. 28).

Şekil 2, 2003 ve 2023 yılı tarım sektörünün GSYH' deki payı, çeyreklik verileri ele alınmıştır. Şekilde görüldüğü gibi Türkiye'de tarım sektörünün milli gelire en fazla katkı üçüncü çeyrekte vermektedir. Bunun sebebi tarım ürünlerinin hasatlarının yaz dönemine denk gelmesinden kaynaklanmaktadır. Türkiye'de tarım sektörünün milli gelire en düşük katkı sağladığı çeyrek ise birinci çeyrektir. Bunun sebebi ise kış mevsimine denk gelmesinden kaynaklanmaktadır. Genel itibari ile şekil 2'ye baktığımızda 2003'ten bugüne kadar tarım sektörünün milli gelire katkısı giderek düşmektedir. Milli gelirin düşmesini ne büyük sebeplerinden bazıları ise iklim değişikliği ve tarımsal desteklemelerin yetersizliğinden kaynaklanmaktadır.

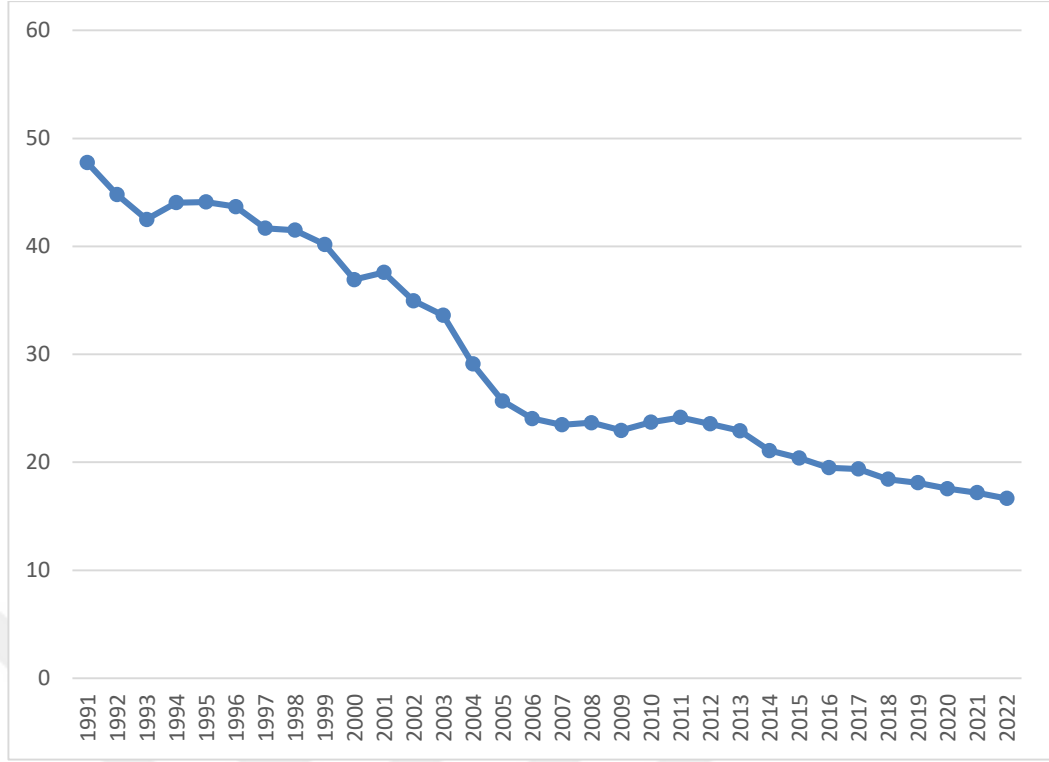
REEL TARIM SEKTÖRÜNÜN YILLARA GÖRE MİLLİ GELİR İCİNDEKİ PAYLARI

Şekil 2. Tarım Sektörünün Yıllara Göre Reel GSYH’deki Payı (Dünya Bankası, 2024)

1.7.2. Tarım Sektörünün İstihdama Katkısı

Türkiye geliştirmekte olan bir ülke olduğundan başta tarım sektörü önem kazanmışken bir müddet sonra sanayi ve hizmet sektörleri önem kazanmaya başlamıştır. Ekonomide hizmet ve sanayi sektörü payı artarken tarım sektörü payı azalmaya başlamıştır. Bu durumla sektörel olarak istihdamı etkilemiş ve tarımda istihdam eden kişiler azalmaya başlamış ve sanayi hizmet sektörüne yoğunlaşmıştır (Terin, Aksoy, Güler, 2013, s. 45). Türkiye’de tarım sektörünü istihdam düzeyi diğer ülkelere oranla yüksektir. Türkiye’de sanayi ve hizmet sektöründe artışların yaşanması ile sektörler arası istihdam kayması oluşmuştur. Bu durumda önemli olan istihdam fazlalığı değil sektöre verilen verimliliklerdir. Tarım yapısı gereği mevsimsel olduğu için işlerde faaliyet yoğunluğu yoktur bu sebep ile tarım sektöründe gizli işsizlik oluşmaktadır (Akman, 2006, s. 12-13).

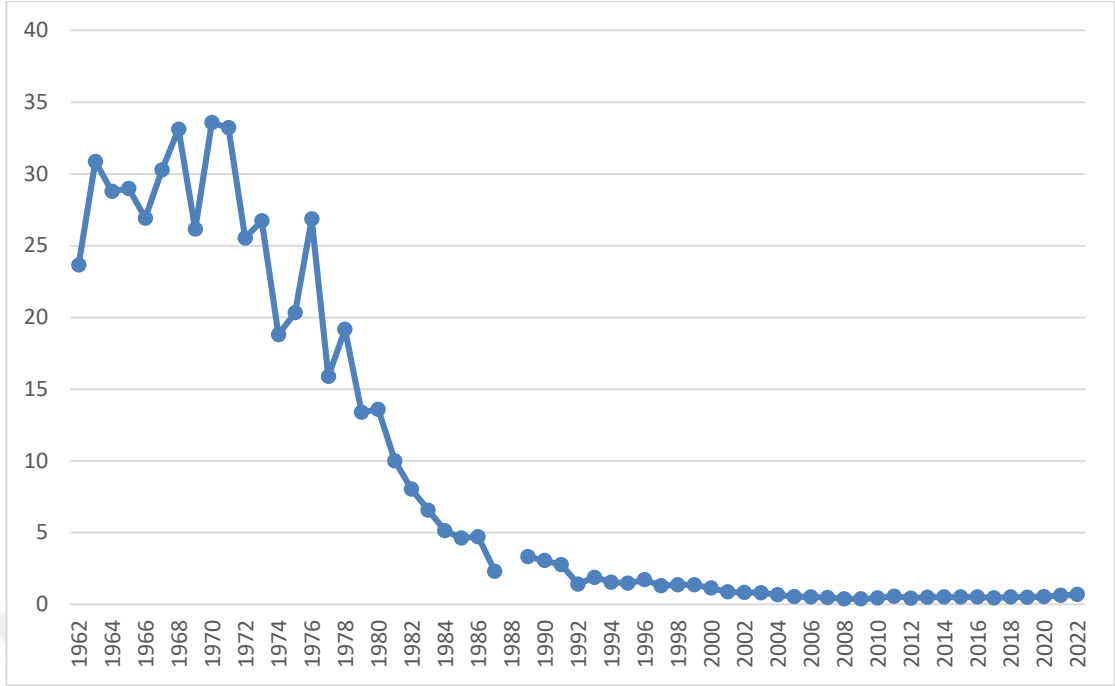

Şekil 3. Türkiye’de Tarımda İstihdam Eden Nüfusun Toplam İşgücüne Oranı (Dünya Bankası, 2024)

Şekil 3, 1991-2021 yılları arasında Türkiye’de tarımda istihdam eden nüfusun toplam işgücüne oranı ele alınmıştır. Bu veriler, SL.AGR.EMPL.Z gösterge kodu ile Dünya Bankasından alınmıştır. Şekilde görüldüğü gibi tarımda istihdam edilen nüfusun giderek azaldığını görmekteyiz, tarımda makineleşmeye geçilmesiyle beraber daha önce yapılan işlemlerin daha az sürede ve az iş gücüyle yapılmasına olanak sağlamıştır. Örnek; pamuğun daha önce elle toplanması birçok kişiye istihdam sağlarken, biçerdöverlerin gelmesiyle istihdam edilecek kişilerin dışarıda kalmasına neden olmuştur. Bu da tarımda çalışan iş gücünün azalmasına sebep olmuştur.

1.7.3. Tarım Sektörün Dış Ticaretteki Payı

Türkiye’nin kalkınması ve büyümesi için dış ticaret önemli yere sahiptir. Ülkeye ihracat üzerinden döviz girdisi oluşmaktadır. Türkiye’de ekonominin büyümesi için ihracatı yükseltecek politika ve uygulamalara önem gösterilmektedir (Akman, 2006, s. 16).

Şekil 4. Tarım Ürünleri Dış Ticaret Oranı (%) (Dünya Bankası, 2024)

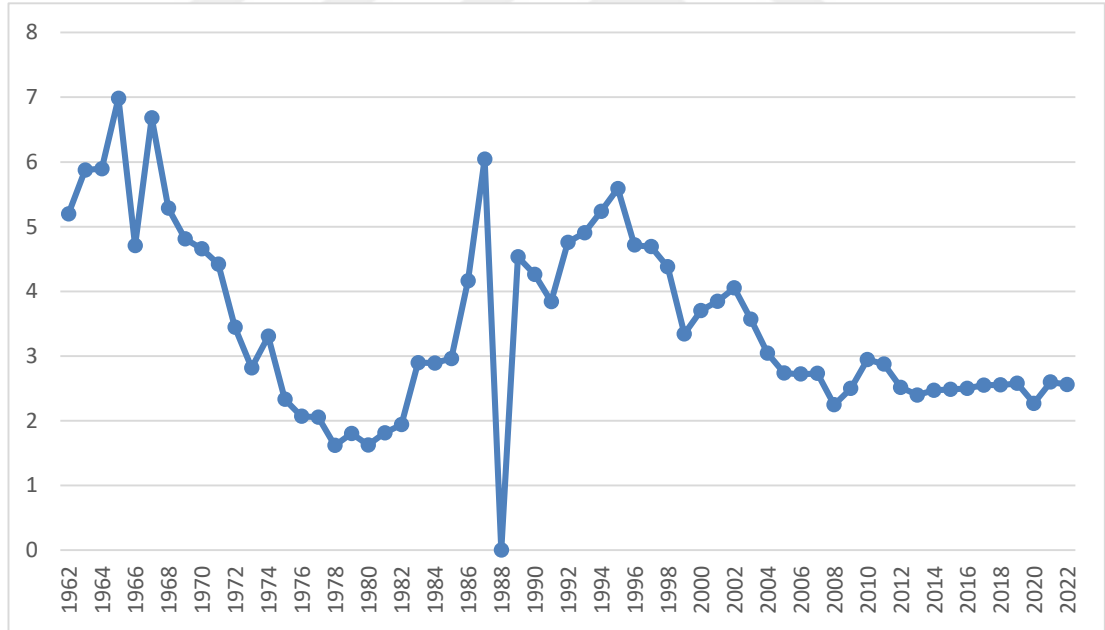
Şekil 4, 1962-2022 yıllarını ele alarak incelemeler yapılmıştır. 1962-1976 yıllarında dış ticaret oranı dalgalı bir şekilde artarken, bu yıllardan sonra dalgalanmalar görülse de artış düzeyleri o dönemlerdeki düzeye çıkamamıştır. 1980 yıllarından sonra düşmeye başlayan dış ticaret oranları, 1980-1991 yılında yükselmeler görülse de 1992 yılında düşüşler yaşanmıştır. 2000 yılından sonra istikrarı sağlayarak hafif dalgalanmalarla 2022 yılına kadar düşmeye devam etmiştir.

1.7.3.1. İhracatın tarım sektöründeki yeri

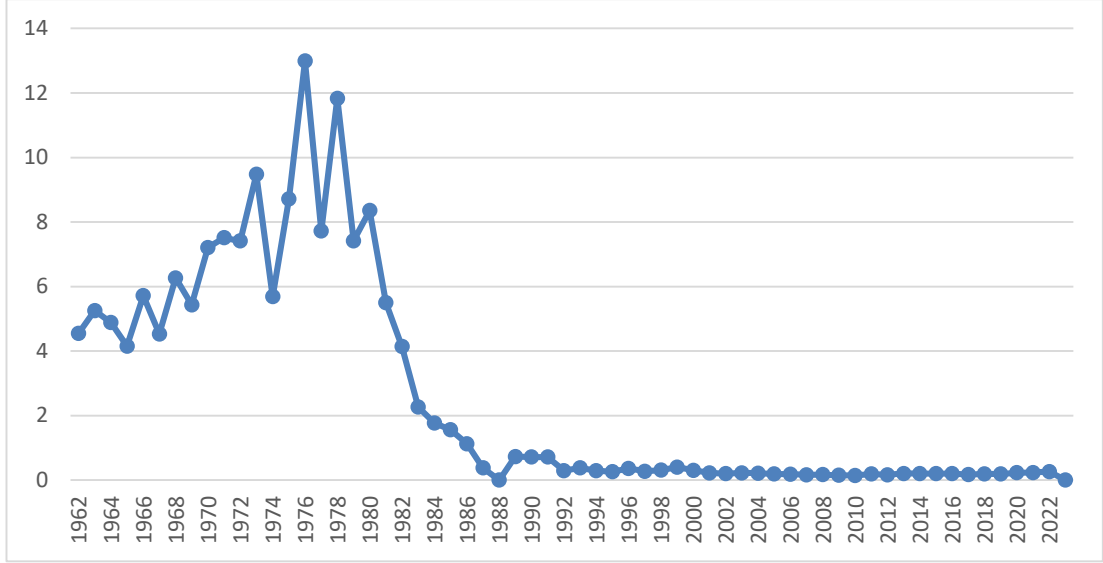
Türkiye açısından döviz girdisi sağlayan ihracat her zaman önemli bir yere sahip olmuştur. Ülkede oluşan iç talep fazlası üretim ile ihracat yapılmaktadır. Türkiye’de genellikle fındık ve mamulleri, yaş meyve ve mamulleri sebze ve mamulleri, zeytinyağı ve mamulleri, bakliyat, kuru incir ve mamulleri, kuru kayısı ve mamulleri, turunçgiller ve mamulleri, kuru üzüm ve mamulleri, yağlı tohumlar ve mamulleri, tütün ihracatı yapılmaktadır. Yapılan ihraç mallardan gelen gelir ülkeye yabancı para akışı sağlamakta olup dış ticaret ilişkilerini canlandırmaktadır (Akman,2006,s. 16).

1.7.3.2. İthalatın tarım sektöründeki yeri

Şekil 5' te, İthalatın tarım sektörü üzerinde etkileri ele alınmıştır. 1962-1968 yılları arasında büyük dalgalanma yaşayan sektör Türkiye’de serbest piyasa koşulları olduğundan tarım ürünleri ithal edilmektedir. 1981 yılında pirinç ile başlayan ithalata her yıl bir başka ürün eklenmektedir. Günümüzde ihraç ettiğimiz birçok tarım ürünlerini ithal etmeye başlamıştır. 1987 yılında keskin bir yükselme görülmüş sonraki yıllarda ise 1988 yılında gözle görülür düzeyde düşüş görülmüştür. 1990 yılında artış görülse de sonraki yıllarda dalgalı bir düşüş yaşanmıştır. 2008 yılına meydana gelen kriz sonrası ithalat artsa da uzun sürmemiştir. 2012 yılından itibaren dalgalı seyir eden ithalat 2020 yılına kadar devamlılık durağan görülse de COVID-19 dönemi düşüşler yaşanmış daha sonraki yıllarda düzey istikrara geri dönüş sağlamıştır.

Şekil 5. İthalatın Tarım Sektörü Üzerindeki Etkileri (Dünya Bankası, 2024)

Şekil 6. İhracatın ithalatı karşılama oranı (%) (Dünya Bankası, 2024)

Şekil 6, 1962-2023 yılları ele alınarak Türkiye’de İhracat-ithalat karşılaştırma oranları incelenmiştir. 1962 yılından 1978 yılına kadar ihracatın ithalatı karşılama oranı artarken, sonraki yıllarda minimal devlet anlayışı benimsenmesiyle bu oran düşmeye başlamıştır. 1988 yılında hafif yükselmeye başlasa bile bu yükseliş kısa sürmüştür.

1.8. Dünya’da Tarıma Yön Veren Kuruluşlar

Dünya tarımında ülke kalkınma ve büyümesi sektörün gelişmesi ve uzmanlaşması için dünya da tarım sektörüne yön verebilecek ve amacı gıda sorunu ile ilgili çalışma yapacak, kuruluşlar oluşturulmuştur. Bu kuruluşlar;

- **Birleşmiş Milletler Gıda ve Tarım Örgütü (FAO):** Tarım ve gıda güvenliğini sağlamak için çalışmalar yapıp organize etmeyi amaçlayan 194 ülkeyi kapsayan bir kuruluştur. Türkiye 6 Nisan 1948 yılında üyesi olmuştur. Türkiye- FAO ortaklık anlaşması (FTPP), 2007 yılında yürürlüğe girmiştir. FAO küçük ailelerinde tarımsal geçimi ve kaynaklarını düzenli olarak güçlendirme ve devam ettirmek amaçlanmaktadır. Bunun için FAO, gıda doğal kaynak ve tarımda kritik bilgileri küresel bazda kamu malları şeklinde paylaşır ve yaratır. Güvenli beslenme, tarımın kalkınması amacı ile hükümet ve sivil toplum kuruluşları ve özel sektörlerin birleşmesi ile yapılandırmak amaçlanmıştır (TC. Dışişleri Bakanlığı, 2023).

- **Dünya Gıda Programı (WFP):** Yardım ihtiyacı olan ülkelerde sosyal kalkınma ve ekonomik kalkınma sağlanması için gıda yardımı sağlanması, kriz zamanlarında ortaya çıkan gıda ihtiyaçlarının karşılanması amacı ile sürdürülebilir kalkınma hedefi ile yürütmeyi amaçlayan uluslararası kuruluştur. Her sene yaklaşık 83 ülkede 86,7 milyon kişi için yardım eden kuruluş, toplumsal birliktelik için beslenmek, gıda dayanaklılık geliştirmek için yaşam düzenlerini sağlayan kuruluştur. 36 ülke ile 1961 yılında kurulan kuruluş, icra kurulu yılda en az 3 defa bir araya gelmektedir. 2020 yılında Nobel ödülü alan kuruluş barış ve güvenlikte iyi performans gösteren kuruluş pozisyonunu yakalamıştır (Yener, 2019, s. 47).
- **Tarımsal Kalkınma için Uluslararası Fon (IFAD):** 177 ülke ile BM uzman kuruluşlarından bir tanesidir. Gelişmekte olan ülkelerin kırsal, tarımsal kalkınma amaçlı açıklıkla mücadele ile projeler sağlamak için finansman sağlaması yapmaktır. Tarımsal faaliyet projeleri için katkı payı sağlamaktadır. Türkiye ile ilişkiler ilerletmek amacı ile aktif katılım sağlayarak IFAD'IN icra organları olan Guvernörler Konseyi ile İcra Kurulu çalışmalarını takip ederek 11. kaynak yenileme dönemi ile kuruluşa fayda sağlamaktadır. Türkiye 1972 yılında üyesi olmuştur (TC. Dışişleri Bakanlığı, 2023).
- **Dünya Ticaret Örgütü:** Uluslararası ticareti konu alan küresel örgüttür. Birçok ülke anlaşmalarında, Dünya Ticaret Örgütünde yer almaktadır. Temel amacı piyasayı sorunsuz şekilde yürütmek, serbestçe ve tahmin edilebilir olarak akmasını amaçlamaktadır. Dünya Ticaret Örgütü üyeleri tarımsal ticareti düzenlemesi için müzakere yapmayı sürdürmektedir. 2015 Dünya Ticaret Örgütü Nairobi Bakanlar Konferansı ile eşdeğer etkiye sahip ihracat önlemleri ve tarımsal İhracat sübvansiyonlarını kaldırmak amacı ile kural belirlemek için önemli karar almıştır. DTÖ üyeleri geliştirmekte olan ülkelerde güvenlik programında gıda güvenliği için kullanmalarla kalıcı bir çözüm bulma konusunda yapıcı ve sürdürülebilirliği elde etmek kararı almışlardır (Yener, 2019 s. 49).

1.9. Sürdürülebilir Organik Tarım Entegreleri

SOTE isminden de açıklanacağı gibi, küçük ölçekte aile işletmelerinde uygulaması yapılan organik tarımın ilkeleri ile hareket edilerek, sürekli, bütüncül yapı oluşturulan işletme modelinin açıklamasıdır. Bu bağlamda organik tarımın amaçlardan

bir tanesi de yerel pazarlama yapılması ve aile işletmesinin sürekliliği sürdürülebilirliğidir. Organik tarımda diğer yandan gelişim gösterilmesi kırsal kalkınmanın olması ve kırsal bölge de ikamet edenlerin istihdam olanaklarını, kültürel olanaklarını, mutluluk düzeylerini ve sosyal olanaklarını iyileştirilerek, yaşam standartlarında yükselmelerine imkân sağlamaktadır. Fakat organik tarımda organik ürünlerinin pazarları küresel gıda zincirlerine dahildir. Bu da organik tarımı temelini oluşturan ilkelere ters düşmektedir. Organik tarımda araştırma yapan bilim insanlarına göre organik tarımın artması ve gelişmesi ile konvansiyonel tarım yapısal bakımdan birbirine daha çok yaklaştığı kanısına varmışlardır. Güncel olarak bakılacak olursa; ortak tarım da gelişim gösterildikçe pazarlama ve üretimin giderek geleneksel olarak bilinen yapı, konvansiyonel tarımının küresel yapıya giderek benzediğini saptanmıştır. SOTE işlete yapılarına göre bölgesel ve pazar odaklı ekolojik üstünlüklerle KDV dönüşümü sağlayan yapılar olarak kanıksanmaktadır (Kan ve Kan, 2020, s. 7-11).

1.9.1. Aile Çiftçiliği ve Türkiye’de Aile Çiftliği Önemi

Aile çiftçiliği tanımı çok boyutlu anlam karmaşasını oluşturduğu için tam bir olgu bulunmamaktadır. Bu tanımlama ekonomik, sosyal ve ekolojik olguların birleşimi ile çok boyutluluk ile düz tanımlama yapılması olanaksızdır. Gıda güvenliği ile kırsal kalkınmadan dolayı önemli bir yere sahip olarak kalkınmada katkısı bulunarak FAO ile aile fertlerinin de üretime katkı sağlaması ile üretimin organizasyonunu gerçekleştirmektir denilebilir (Garner ve Campos, 2014 s. 1). Şu ana kadar aile çiftçiliği başlığı adı atındaki unsurlar iş gücü aile fertlerinin işe olanak sağlaması, sermayenin aileden gelen gelirlerden karşılanması ve bu işgücü ile ekolojik dengelerine göre üretim yaparak kendi pazarlarında satışına sunarak kar elde etme amaçlanması yapmaktır. Diğer yandan üretim yapan çiftçiler üretimini fazla yaparak küresel pazarlamaya gitmektedir (Aytıp ve Karakaya, 2020, s. 44).

Türkiye’de kabul görülen işletme kavramı 2006 yılında çıkarılan Tarım kanunları içeriğinde üretim faktörleri kullanılarak su ürünleri, toprak ürünleri ve hayvansal ürünler ile üretim yaparak depolama ve pazarlama faaliyetlerini ekleyerek oluşturulan kuruluştur. Bu tanımlamaya ek olarak tarım arazisinde yasal olarak ister sahip ister ise kiralanan yerin üretim için işlenmesine veya hayvansal üretim, (küçük-büyükbaş hayvan yetiştiriciliği) yapan tek yönetime tabi olan ekonomik gösterge olarak görülmektedir (TÜİK, 2020). 2022 ÇKS’ ye kayıtlı verilere göre tarım ile ilgilen kişi sayısı 2 milyon 177 bin 880 kişi olmuştur. Bunların 167 bin 547 çiftçisi sözleşmeli

bitkisel üretim ile ilgilenmektedir. Fakat aynı sene Organik tarım yapan çiftçi sayısında düşüş meydana gelmiştir. Türkiye’de 21 ülkede organik Pazar bulunmaktadır. Bu yıllar arasında organik tarım yapan çiftçi sayısı 48 bin 244 kişi olarak açıklanmıştır (Sözcü, 2024, s. 1).

SOTE sistemine göre aile çiftçiliği, sürdürülebilirlik ile ilerlemektedir. Sürdürülebilir kalkınma ülkeler sosyal ve ekonomik gelişmelerinde hedef oluşturarak ortak paydayı sürdürülebilirlik olarak saptanmıştır. Sürdürülebilirlikte, temel ihtiyaçlar, hayati beklentiler ekonomik yapı ve gelecek dönemlere ait kalkınma baz almıştır (Kan ve Kan, 2020, s. 22). Sürdürülebilirliğe önem veren işletmeler, ekonomik avantajın yanı sıra çevresel fayda sağlayarak üretim potansiyeli yakalamışlardır (Yurdakul, 2019, s. 30). Aile Çiftçiliğindeki verimlilik ve kaynak kullanım etkinliğinin değerlendirilmesi iş gücü verimliliği yetersiz kalmaktadır bununla birlikte toplam faktör verimliliği Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerde emek yoğun küçük ailelerin fırsat maliyetinin az olması ve toprakta verimliliğin ve karın fazla olması diğer çiftçilere oranla daha fazla verimlilik elde ettiğinin göstergesidir. 2015 yılından 2030 yılına sürdürülebilir kalkınma hedefleri önem kazanmış ve hedefler doğrultusunda ilerlenmeye devam edileceği tahmin edilmektedir (Aytop ve Karakaya, 2020, s. 45).

1.9.2. SOTE Aile İşletmeciliği ve Kırsal Göç

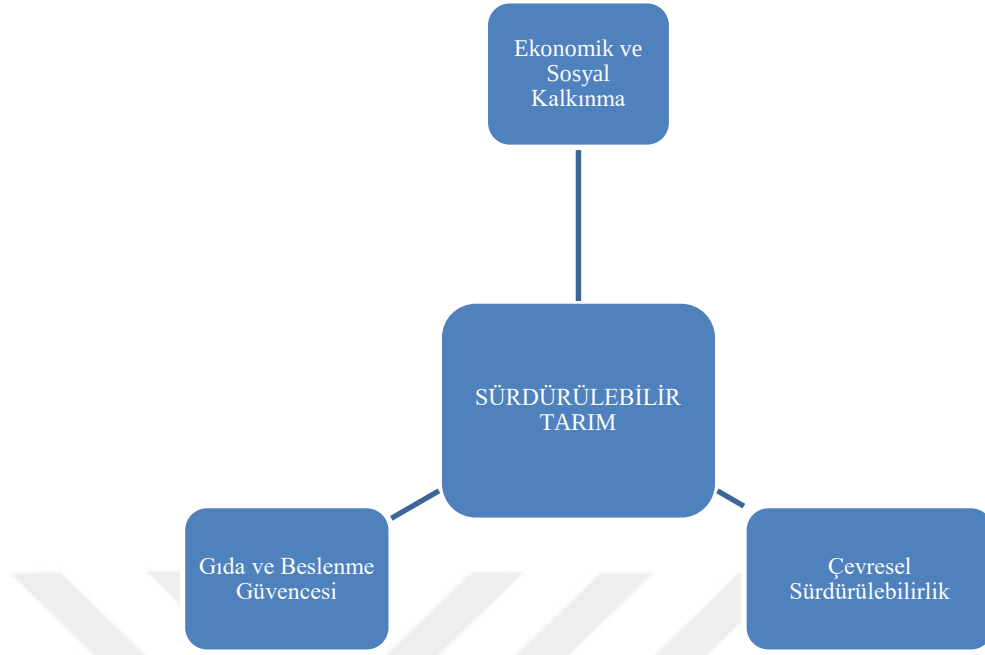
Tarım odaklı dönemden sanayi devrimi ile sanayi dönemine geçiş yapılarak köklü değişimler yaşanmış bu devrimlerle siyasi, sosyal ekonomik değişimler gerçekleşmiştir. Bu devrim ile üretimin daha fazla olması, üretim sürecinin aza indirgenmesi, yeni ekonomik tüketimlerin oluşması ile tarımı geride bırakmıştır. Bu dönemin sonucunda kırsal kesimde hareketlenmeler başlamıştır. Avrupa’da yaşanan hareketlenme sonucu gelişen göçleri kırsal göç olarak ele almış ve ekonomik hareketlerde kente ve sanayiye yönelmeler olmuştur. Türkiye’ye bakıldığında bu göçlerin sanayi devrimine direkt geçişi nedeni ile düzensiz ve sistemsizleşmiş, ağır işleyen bir sanayi sektörü olmuştur. Kırsal göçte yaşanan coğrafyada sosyal ekonomik alanda dalgalanmalar yaşanabilmektedir. Bu yüzden kırsal bölgede ekonomik yapı olan tarımın önemi daha iyi anlaşılmalı ve göçlerden kaynaklı tarım üreticilerinin azalması ile emek yoğun sektörün gerilemesi, yerine kente göç ile sanayinin ilerlemesi söz konusu teşkil etmektedir (Güreşçi, 2020, s. 65).

1.9.2.1. Tarım sektörü ve kırsal göç

Kırsal göç genelde kırsal yaşam sağlayan yerlerden kente doğru olan göç olarak bilinmektedir. Köyden kente göç yapan halk göç hareketi başlığı altında sosyal, ekonomik kültürel düzeyde dalgalanma ve etkileşim yaşamaktadır. Türkiye’de kırsal göç çok partili hayata geçişin olduğu dönemlerde başlamıştır. 1950 yıllarında kırdan kente göç nüfusun %70’i olmuştur. Bununla birlikte Türkiye’de yeni dönem ekonomi devri başlamıştır denilebilmektedir. 1970 ve 1980 yıllarında plansız göçler sebebi ile çarpık kentleşme sorunu baş göstermiş ek olarak sosyal ekonomik sorunları beraberinde getirmiştir. Kırdan kente genç nüfusun göç etmesi tarımı olumsuz etkilemiş tarım sektöründe duraklama meydana gelmiştir (Yalçın ve Kara,2016, s. 156). Kırsaldan kente göçün sebebi tarımsal üretim ve çalışmanın küçük dağınık ve baskın olması olarak görülürken kente göçün daha cazip ve çekici olduğu düşüncesine sahip olunmuştur. Bu düşünce yapısını değiştirmek için tarım sektöründe bazı değişimin olması saptanmıştır. Tarımsal işletmelerin büyümesi parçalı kopuk yapı yerine toplulaştırılmış yapı yerini alması ön görülmüştür. Günümüzde COVID-19 Salgınında baş göstermesi ile ülke sağlık ve beslenme alanında önemin altını çizerek sürdürülebilir tarımın ve kendine yetebilecek düzeyde tarım yapılması için önemli destekleme sunmaya başlamıştır (Güreşçi,2020, s. 92).

1.9.3. SOTE Temel Üretim Modelleri

SOTE aile çiftçiliği modelinde bütüncül sistem oluşturmaktadır. Bütüncül üretimde en başta sürdürülebilirlik ele alınarak entegre olan modelde üretim yapısını oluşturan minimum girdi ile maksimum çıktı hedeflenmektedir. Bu döngüsel olay devamlılığını getirirken aile çiftçiliği ile sürdürülebilirlik eklenerek organik tarım ve hayvansal üretim ve organik gübre üretiminde işleyiş bakımından hazır tarım üretim modelinde bazı farklılaşma görülmektedir (Güllüz,2021, s. 90).

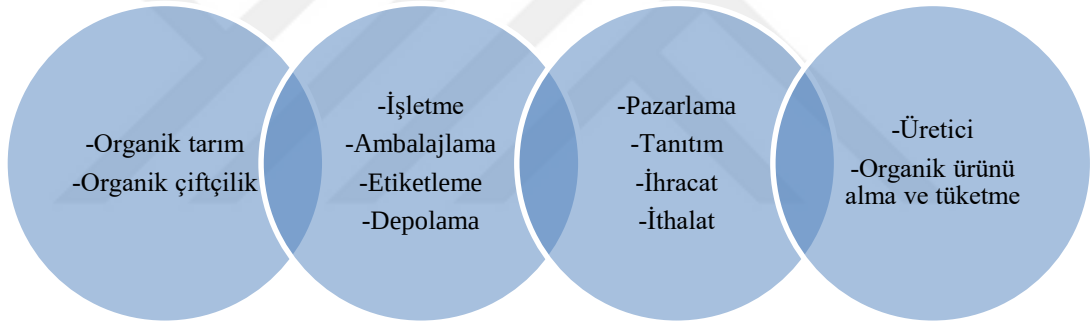
Şekil 7. *SOTE Sürdürülebilir Tarım Modeli (Güllüz, 2021 s. 90)*

Bütüncül yapıya sahip olan bu üretim modelinde;

- ✓ Bitkisel üretimde tarım yöntemleri uygulanmaktadır ve bu üretimde çoklu üretim söz konusudur.
- ✓ Polikültür üretim ile üretimi yapılan ürünlerin belli bir bölümü üreticiye gelir sağlarken belli bir bölümü pazara gönderilir, kalan kısmı ise hayvansal üretime etkili olan yem vb. durumlardan oluşmaktadır.
- ✓ Üretim modelinde budama artıkları zararlı otlar hasarlı ürünler vb. organik üretimde gübre kullanımı olmaktadır. Hayvansal bitki üretimi de gübrede belli bir kısmı baz almaktadır. Bitki içlerinde yetişen zararlı ot vb. geçirmek için kullanılan gübre ve ilaçlamanın en büyük yararı o otları yok ederek yerine ekilen bitkinin çıkmasını sağlamaktadır. Bununla birlikte Türkiye’de birçok işletme bu gübrelemeden sonra hâsılatı aldıktan sonra yakarak oradaki verimlilikten bir şey elde edememektedir (Merdan ve Kaya, 2014 s. 240).
- ✓ Atıklarda geri dönüşüm ile organik gübrelerden tekrar toprağa ve bitkisel üretim kazandırarak üretimde döngü oluşturmaktadır.

- ✓ Hayvansal üretimde bitkisel üretimin bir bölümü yem materyali, hayvan barınakları altlık malzeme olarak sistemde alt başlık oluşturulur bu yem maliyetlerini aza indirger hijyeni yükseltir.
- ✓ Hayvansal üretimde 2 çıktı modeli vardır. Birincisi; hayvansal kaynaklı üretim ikincisi ise, biyolojik döngülerden oluşan organik atıklardır.
- ✓ Hayvansal ürünlerin bir kısmı pazara gönderilirken bir kısmı üreticiye gıda sağlamaktadır.
- ✓ Sisteme yeni gelen organik gübrede toprak geliştirici gelişimi destekleyici bitkisel besinlerde üretim aşamasında kullanmak amacı ile toprağa dönüşüm sağlayarak döngü başlatılarak yinelemeler yapılır.

Ekonomik gelirin optimal düzeye yükseltmek amacı ile bazı yöntemler ele alınmıştır.

Şekil 8. Organik Ürünlerde Üretim-Tüketim (Marangoz, 2018 s. 68)

Bu yöntemlerde SOTE işletmesinde üretim yapısında kar ve sürdürülebilirliğin maksimum düzeye çıkartmak için;

- Harcamaları azaltması
- Geri dönüşümün fazlaşması
- Pazara girmede şartların iyi olması (Marangoz, 2018, s. 110).

1.9.4. Türkiye’de Tarımsal Pazarlama Sistemleri ve Yeni Trendler

Pazarlama üretim yapılan yerden tüketiciye ulaşana kadar ele alıp incelenerek belirli plan çerçevesinde gerçekleşmektedir. Pazarlama alanları birden fazla şekilde yapılmaktadır. Pazar alanı, toptancı alanı, haller semt üretici pazarları, kooperatifler, ticaret borsası vb. şekilde pazarlaması yapılmaktadır.

Pazarlama kavramının temelleri;

- Tarımsal Kooperatifler
- Tarımsal Üretici Birlikleri
- Toptancı Halleri
- Semt ve Üretici Pazarları
- Ticaret Borsaları
- Ürün İhtisas Borsaları
- Lisanslı Depoculuk
- Perakende Ticaret
- Elektronik Ticaret (Adanacioğlu, 2014, s. 1420-1421).

Tarımsal pazarlamalarda yeni trendlerde günümüzün tarım politikalarının yetersizliği ve belirsizliği sebebi ile tarım ile uğraşan çiftçiler bireysel olarak alternatif yollara başvurarak kendi pazarlama olanakları ile ilerlemeye başlamıştır. Küçük ölçekli olarak bilinen aile SOTE geleneksel pazarlamadan saparak yeni pazarlamaya yönelmiştir. Buna göre yeni trendlerde;

- **Doğrudan Pazarlama:** Doğrudan pazarlama üreticiden direk tüketiciye ulaşım yapılması baz alınmaktadır. Doğrudan pazarlama yöntemleri genellikle;
  1. Kendi ürününü toplamak
  2. Yol kenarında kurulumu sağlanan pazarlar veya stantları
  3. Üreticilerin pazarları
  4. Posta veya internet siparişleri
  5. Doğrudan kurum ve lokantalara satış
  6. Toplum desteklemeleri ile tarım
  7. Agro-turizm etkinliklerine katılarak satış yöntemi (Güllüz, 2021, s. 100).
- **Sürdürülebilir Pazarlama:** Sürdürülebilir pazarlama ekonomik, çevresel ve sosyal yapıya dayanarak oluşan pazarlama türüdür. SOTE sürdürülebilirlik

kavramı ile aynı anlamları taşıyarak pazarlama türü denilebilir. Bu pazarlama da ekonomik gelir önem kazanırken çevresel faktörler ürün fiyatını verimliliğini etkilemektedir (Adanacıoğlu, 2015, s. 20).

- **Pazarlama 4.0:** Dijital pazarlama olarak ele alınır. Tüketicie internet yolu ile pazarlama sunmaktadır.

1.10. Sanayi 4.0 Sonrasında Tarım Sektörünün Değişimi

Sanayi devrimi sonrasında ve esnasında her ne kadar toplumsal, çevresel ve ekonomik alanda uyuşumu zor olsa da teknolojik verimliliği arttırmıştır. Sektörlerde problemleri teknolojik ilerleme ile inovasyon üzerinde daha fazla çaba gösterilmiş ve inovasyon sürecinde daha yeni teknolojik gelişim sağlanarak sanayi 4.0 ortaya atılmıştır. Sanayi 4.0 insan gücüne dayalı olan birçok üretimi teknolojik aletler ile sağlamak için ortaya atılmıştır. Bu süreçte sanayi 4.0 devrimi teknolojide bilgisayar yazılımı ile üretimde çok fazla kullanılacak olup tarım sektörlerinde faaliyet gösterecek firmaların rekabet güçlerini korumak için zorunlu hale gelmiştir. Bu sırada tarımın daha verimli sağlıklı ve ucuz üretim yapmak için avantaj sağlamaktadır (TC. Tarım Orman Bakanlığı, 2023).

Tarımsal ürünlerin yazılım donatımı ile makinelerle çiftçi müşteri arasında hızlı be yeni etki oluşturacaktır. Bu süreçte Siber-Fiziksel sistem gerçekleştirilmiş olup bu sistem ile sanayide internet ağının bütünleşmesi oluşumu sağlanmıştır. Çiftçilerde kullanacakları aletlerin teknolojik olarak gelişip ekipmanların ve çiftçilerin ekip biçtiği hâsılatlara kadar simülasyon aracılığı ile belirlenmesi planlanmaktadır. Yani sanal çiftçiliği dahi önü açılacak durumda ilerlemeler gösterilecektir (Yener, 2019, s. 55).

II. BÖLÜM

TÜRKİYE'DE TARIM SEKTÖRÜ

2.1. Osmanlı Devleti'nde Tarım Sektörü

Osmanlı döneminde tarımla ilgilenen nüfus %80'i oluşturmaktadır. Bunun yanı sıra devlet, uzun süre tarımsal özelliklerle ilerlemiştir. Bu dönemde, devletin tarıma yönelmesindeki temel yapı merkezi idarenin ihtiyaçlarını gidermektir. Üretimin neredeyse tamamını tahıllardan oluşturarak Osmanlı ekonomisine önemli katkı sağlamıştır. Lakin dış borçlar sebebi ile Osmanlı bir müddet sonra sanayi ürünlerine yönelmiş ve ihraç değeri fazla olan sanayi bitkilerini daha fazla üretmeye başlamıştır. Bu dönemde toprak dağılışı sistemi ile tarımda üretimin temelleri güçlenmiştir. Toprak rejiminde toprak ürünlerinin alınışına göre üç farklı tür oluşturulmuştur. Bu türler; haraç toprak, miri toprak ve öşür topraklardır. Haraç topraklar Müslüman olmayan halktaki topraklardır Osmanlı devleti Müslüman olmayan kişilerden üretilen ürünün 1/5 ve 1/10 oranlarında vergi almıştır. Miri toprak; mülkiyeti devlette olan işlemlerini köylüye ve komutanlara vererek oluşturduğu belirli kısmını ise vergi olarak aldığı toprak türüdür. Öşür toprak ise Müslümanlara verilerek üretimi yapılan üründe 1/10 oranında vergilendirilen toprak türüdür. Bir müddet sonra Osmanlı iltizam sisteme geçmiştir. Askerlerdeki topraklar mültezimlere kiraya vermiştir. Fakat mültezimler halkı zora sokarak kendi çıkarlarına göre hareket etmesiyle tarım ürünlerinde azalmalar olmuştur. Osmanlı devletinde tarım ürünleri yakın şehir ve kasabaların ihtiyaçlarını giderme sorumluluğu verilirken ürünlerin arta kalanını İstanbul ve büyük şehirlere iletilmesi istenmiştir. Nakliye işlemlerini yapan tüccarlar nakliye izinleri verilerek kontrol ve kayıtlamalar önemi korumuştur (Kocaöz, 2009, s. 10-11)

Osmanlı devletinde Devlet memurları tarafından hazineden kullanılan paralar ile İstanbul Tersane-i Amirlerine ürünler depolanmıştır. 1793 yılında kurulan örgüt Zahire Nezareti adını almıştır. Bu örgütün amacı ordunun ihtiyaçlarını gidermek için kendilerine verilen tekel niteliğine sahip olan araçların yaptığı işi ele almışlardır. Osmanlı tarım ürünlerini ticaret yapmak için değil ordunun şikâyetini gidermek için gıda maddelerinde fiyat belirlenmesi yapılırken komisyon ve mülki amirler görevlendirilmiştir. Uygulanan politikalarla fiyatların düşürülmesini amaçlanmıştır. Bunu kabul etmeyen satıcı ve üreticiler ürünlerini stoklayarak karaborsaya yönlenmiştir. Bu durum karşısında din adamlarını dahi ortaya koymasına rağmen anlaşma yapılamamıştır. Ürünlerin stoklaması karaborsaya koyulmasını engelleyemeyen devlet fiyatları komisyonculardan alarak merkezi otoriteye vermiştir. 19.y.y. başlarında ise Mısır'da Mehmet Ali Paşa'nın tarıma müdahalesi ile modern tarım anlayışı ortaya çıkmıştır. Tarıma elverişli olan topraklar çiftçilere dağıtılmış ve ekimi çiftçiye bırakılmıştır. Lakin üretilmesi ve korumalı üretim yapılacak ürünlere fiyatlanmaları yüksek yapılmış ve belirlenen amaca ulaşılmıştır. Bu amaca ulaşmak için uygulanan kontrol sistemi narh ve tavan fiyatı olmuştur (Yavuz, 2005, s. 45). 19.yy. da Osmanlı devletindeki toprak sisteminde değişiklikler olmuş tımar sistemi bozulmuş ve özel mülkiyet oluşturulmuştur (Yiğit, 2012, s. 317).

Osmanlı devletinde gerileme duraklama dönemlerinde aktif nüfus düşmüş bu durumda ekonomide negatif etki yaratmıştır. Olumsuz etkiden dolayı yeni ve ağır vergiler uygulanmıştır. Tarım ürünleri üretiminde Ekstansif tarım ile devam etmesi toprak hukuku ve vergilerin konulması Osmanlı devletinin ekonomisinin geri kalması temel nedenlerden olmuştur (Kocaöz, 2009, s. 12).

2.2. Cumhuriyet Döneminde Tarım

Cumhuriyet döneminde Türkiye Cumhuriyeti sanayi sektörüne yönelmeler yaşasa da tarım sektörünü geride bırakmamış, yerini ve önemini yitirmemiştir. Tarımın bu dönemde milli gelirindeki nispi payı giderek azalsa da sanayi sektöründeki girdi, hizmet sektörü, genel istihdam ve dış ticarete kattığı destek ile Türkiye ekonomisinde payını ve yerini korumaya almıştır (Kıral ve Akder, 2000, s. 1).

1923 yılında yapılan Lozan Anlaşması ile ülkeyi kalkındırmak için tarım sektörü göz önüne alınmıştır. Bunun üzerine tarım üzerinde düzenlemeler yapılarak tarım ürünlerini verimliliğini ve gelire etkisini arttırmaya yönelik politikalar

oluşturulmuştur. 1923-1929 yıllarında tarım sektöründe artmalar yaşanmış ve %10'un üstünde hız yakalayarak büyümeler olmuş ve tarım sektörü, ülkeyi büyük bir zorluktan kurtarmaya başlamıştır. Bunun üzerine 1930 yılında tarımı desteklemek adına Devlet Ziraat İşletmesi, Zirai Kombinaları ve Tarım Kredi ve Satış Kooperatifleri kurulmuştur. 1945 yılında ise çiftçiye topraklandırmak için Çiftçiye Topraklandırma Kanunu çıkarılmıştır. Lakin 1950 yılında toprak reformlarında ön görülen verimliliğe ulaşılmamış, kırsaldan kente göçler ve istihdamlar başlamıştır. 1960 yılından sonra 5 yıllık kalkınma planlamaları yapılmış ve tarıma destekleyici politikalar oluşturulmuştur. Fakat oluşturulan planlamalarda istenilen sonuçlar alınamamıştır (Yavuz, 2005, s. 46).

Tablo 4. Beş Yıllık Kalkınma Programları (Yavuz, 2005 s. 48)

Yıllar	GSMH		Tarım		Sanayi	
	Hedef	Gerçekleşme	Hedef	Gerçekleşme	Hedef	Gerçekleşme
1963-1967	7.0	6.7	4.2	3.2	12.3	9.7
1968-1972	7.0	6.9	4.1	3.1	12.0	7.6
1973-1978	7.4	2.7	37	2.2	11.4	6.8
1979-1983	8.0	2.7	5.3	0.3	9.9	3.8
1983-1989	6.3	7.7	3.1	1.0	7.5	6.6
1990-1995	7.0	3.5	4.1	1.6	8.1	3.8
1996-2000	5.5-7	4.6	2.9-3,7	1.7	6-7,7	5.4
Ortalama	6.9	4.97	4.0	1.9	9.7	6.2

Tablo 4'de Türkiye'de 1963 yılından, 2000 yılına kadar yapılan beş yıllık kalkınma planlarının GSMY, tarım ve sanayi sektörlerinde hedeflenen büyümeyi ne derecede gerçekleştirdiklerini göstermektedir.

2000 yıllarında IMF ile imzalanan anlaşmalarla tarımda izlenen politikalar değişme yoluna girmiştir. Bu politikaların özetlemesine bakacak olursak; Doğrudan Gelir Desteği Sistemine geçilmiş, tütün, hububat ve şeker pancarında destekleri kaldırmaya yönelmiş ve fiyatları diğer ülkelere göre sabitlenmiştir. Çiftçiye verilen sübvansiyonlar kaldırılmıştır. TCZB ve TSKB yeniden yapılandırmaya gidilmiştir. Oluşan olumsuzluklar ve değişiklikler ile ülkede çiftçilerin üretimden vazgeçmesine sebep olmuştur (Günaydın, 2006, s. 21).

2.2.1. 1923-1930 Dönemi Tarım

Cumhuriyetin başlarında tarım sektörü ile oluşan ekonomi Gayrisafi milli hâsılanın yarısını kaplamaktaydı. Bu dönemde nüfusun $\frac{3}{4}$ 'ünü köylülerden oluşmakta olup dış satımlardan elde edilen gelirleri tarımsal ürünlerden gelmekteydi. Bu dönemlerde, aşar vergisini kaldırmak ve çiftçiye destek amaçlı İzmir İktisat Kongresinde tarım konusu ele alınmıştır (Tezel, 2000, s. 170).

Cumhuriyet döneminde her sektörde olduğu gibi tarım sektöründe de sorunlar vardır. Savaş sonrası genç nüfusun azalması nedeni ile tarımda üretimde düşüş yaşanmıştır. Bu dönemde tarımda buğday, patates ve şeker vb. gıda maddesi ithal edip toplamda ithalatın $\frac{1}{4}$ 'nü oluşturmuştur. 1925 yılında ise dünyada tarım mallarında en yüksek fiyata ulaşılmış ve Türkiye’de ihracatın bir kısmını tarım ürünleri olmuştur. Aynı dönem içinde kurulan Atatürk Orman Çiftçiliğinin kurulması ile tarıma ve çiftçiye önemi göstermiş olup uygulamalı tarım olanağı sağlamıştır (Gürlük ve Turan, 2013, s. 81). 1923-1929 yılı arasında ihracatta %86,3 oranında tarımsal ürünlerden meydana gelen gelir ortaya çıkmıştır. Bu ihracatta en çok İngiltere, İtalya ve Almanya ile ticaret ilişkisi kurulmuştur (Parasız, 1998, s. 25). Tarım sektöründe gelirler 1929 yılındaki krizden etkilenmiş ve ekonomik büyümede gerileme başlamıştır. Sonrasında gelen tarım sorunları ise dışsal belirleyicilerin etkisi ile göz ardı edilememiştir (Günaydın, 2004, s. 97). 1929 yılı ekonomik krizinde hammaddesini tarımdan alan sanayiye önem verilmiştir. Dönemde dış ticarete takasa gidilmiştir tarım için geliştirici politikalar devreye koyulmuş hayvanlar sahiplerinin vergileri azaltılmış ve Ziraat Bankasında çiftçilere yardımcı ödenekler, taksitlendirmeler ve indirimler uygulanmıştır (Dernek, 2006, s. 3).

Tablo 5. GSYH İçindeki Sektör Payları % Sabit Fiyatla (Topuz, 2007 s. 382)

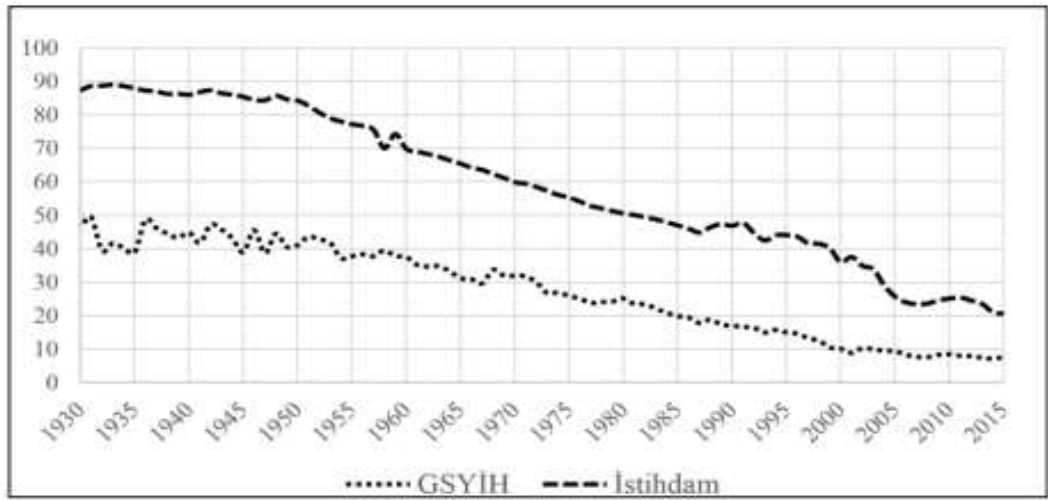
Yıllar	Tarım	Sanayi	Hizmet
1923	42,7	10,4	46,9
1924	47,4	8,5	44,1
1925	44,4	8,9	46,9
1926	49,6	8,6	41,8
1927	39,3	11,8	48,9
1928	42,2	10,6	47,2
1929	49,5	9,0	41,0
1930	46,5	9,9	43,6

Tablo 5’e göre; GSYH içindeki paylar ele alınmıştır. Tabloda diğer sektörlere oranla 2. Sırayı alan tarım sektörü 1923-1924 yılında artış göstermiş 1925

yılında 47,4 oranından 44,4 oranına düşmüştür. Diğer yıla oranla tekrar yükselen ve 1923-1930 yılı arasında en büyük orana sahip olan 1926 yılı 49,6 olmuştur. Tabloda belirtilen yıllara göre en düşük oranlamayı seyir eden yıl 1927 yılı 39,3 olmuştur. Bu yıldan sonra 1929 yılında 49,5 ile yükselmiş 1930 yılında ise 46,5 oranı ile diğer yıla göre azalma göstermiştir. Bu tabloya göre tarım sektöründe dalgalanmalar yaşansa da önem yitirilmemiş ve tarıma dayalı politikalar geliştirilmeye devam etmiştir.

2.2.2. 1930-1950 Dönemi Tarım

Bu dönem aralığında tarımı diğer sektörlerle ve endüstriye bağlayarak tamamlayıcı nitelik kazandırmak iktisat politikasının en önemli konusu olmuştur. Cumhuriyet ilanından sonra tarıma teşvik için tohum, traktör ve gübre vb. girdiler oluşturulmuştur. Bu süreç de Toprak Mahsulleri Ofisi açılmış ve Ziraat Bankasında çiftçilere daha çok kredi verilmesine olanak tanınmıştır. 1942’de Toprak Mahsulleri Vergisi çıkarılmıştır. II. Dünya Savaşından sonra fiyatlar devamlı artmaya başlamış hükümet tarımdaki fiyatı düşürmek için 1945 yılında belediye ve vâkıfa ait arazileri ve mülk arazilerinin belirli bir kısmını kullanıp topraksız olan çiftçileri topraklandırmak istenmiş ve hazine araçları kullanılmasına rağmen olumlu sonuç verememiştir (Gaytancıoğlu, 2009, s. 85).

Şekil 9. Türkiye’de Tarımın GSYİH ve İstihdam Payının Değişimi
(Demirdöğen ve Olhan, 2017, s. 4)

Şekil 9’da görüldüğü üzere bu dönemi kapsayan GSYİH oranlarına bakılınca 1930-1935 yıllarında azalış görülmektedir. Bu yıllarda hayata geçen kalkınma

planların etkisiyle 1935-1950 yıllarda dalgalı bir artış olduğu görülmektedir. 1950 yıllarına kadar köyden, kırdan kente göçlerin sınırlı olmasından kaynaklı tarımda çok fazla düşüş veya çok fazla artış sağlanmamıştır. 1930 yılından 2015 yılına kadar %88'den %20'ye gerileme yaşanmıştır. Tarım sektöründe istihdama bakıldığında sürekli bir azalma görülmektedir. Bunu sebebi ise Marshall planı ile teknoloji kullanılması ile tarımı ticarete dönüştürmesi yeni pazarlar karayolları ve kırsaldaki göç sebepleri ve nüfus artışı neden olmuştur (Demirdöğen ve Olhan, 2017 s. 3).

Tablo 6. GSYİH İçinde Sektör Payları % Sabit Fiyatlarla (Topuz, 2007, s. 385)

Yıllar	Tarım	Sanayi	Hizmet
1931	49,1	10,5	40,4
1932	39,1	13,8	47,1
1933	41,4	14,2	44,4
1934	40,0	15,2	44,8
1935	38,7	15,7	45,6
1936	48,5	12,3	39,2
1937	46,1	13,4	40,5
1938	44,4	14,1	41,5
1939	43,1	15,4	41,5
1940	44,7	14,6	40,7

Tablo 6'da 1931-1940 yılları arasında Türkiye'de tarım sektörü, sanayi sektörü ve hizmet sektörünün GSYİH payları gösterilmektedir. 1932-1935 yıllar arasında hizmet sektörünün GSYİH payı yükserken birinci beş yıllık kalkınma planı uygulanmasıyla tarım sektörünün payı hizmet sektörünü geride bırakmıştır. Sanayi sektörü GSYİH içindeki payı ise tarım ve hizmet sektörlerin gerisinde kalarak dalgalı bir seyir izlemiştir.

1923 yılı ile kıyaslandığında GSYİH içinde tarım sektörü ve sanayi sektörü payında artış görülmektedir. Tarım %4 artarken sanayi ise %5,4 azalmıştır (Topuz, 2007, s. 38).

2.2.3. 1950-1960 Dönemi Tarım

1950-1959 yılında iktidar olan Demokrat Parti zamanı ekonomide plansız dönem olarak bilinmektedir. 1950-1953 yılında tarım hızla artış göstermiştir. Bunun sebepleri olumlu giden iklim koşulları, tarıma ayrılan alanın genişliği ve Marshall yardımı traktör sayısının fazlaşması gösterilebilir. Diğer yönden Kore savaşlarından tarımsal ürünlerinde fiyatların artması ulaşım yollarının genişletilmesi vb. durumlar

denilebilmektedir. Bu dönemde tarımın Milli gelirdeki payı %37,5 düşmüş, kırsal da yaşayan nüfus, toplam nüfusun %68'ine düşmüştür. GSMH yıllık ortalama %11,3 artış göstermiştir. 1954'e kadar Türkiye buğday ihraç eden ülkeler arasında dördüncü olmuştur. 1954 yılında bu sıralama düşüş göstermiştir. Bu yılda yaşanan kuraklık, düşüşün en önemli sebebi olmuştur (Çoban, 2014, s. 64). Belirtilen yıllar arasında sanayi ve ulaşım sektörüne yatılar yapıp tarım sektörünü geri planda bırakılması ile iç ve dış borçlanma ve enflasyonun yüksek seyrini engellemek için devalüasyon yapılmış kredi hacimleri dondurulmuş kotalar konularak ödemeler zamanlara yayılmıştır (Dernek, 2006, s. 4-5).

2.2.4. 1960-1980 Dönemi Tarım

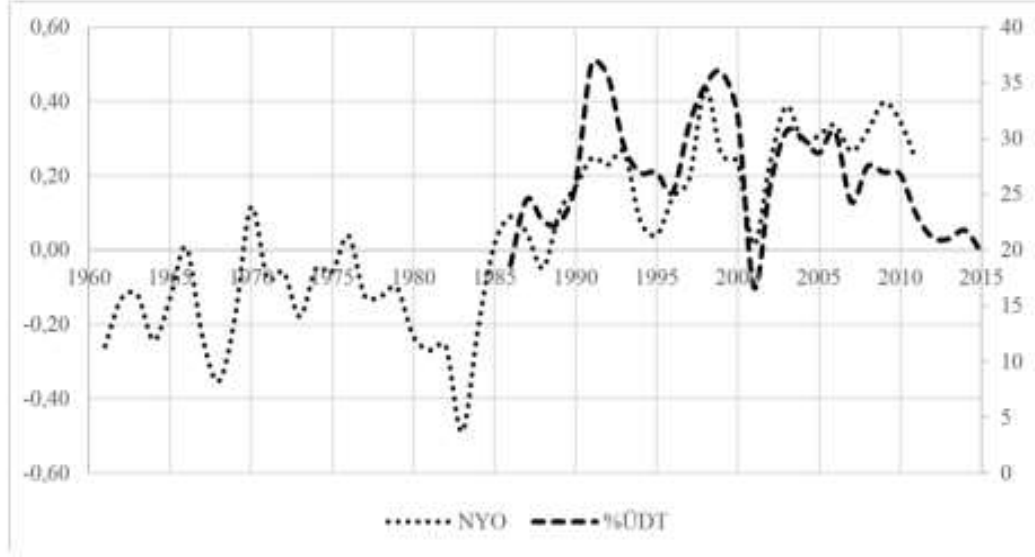
1970'li yıllarda uygulanan politikalarla ve teknolojinin gelişmesiyle traktör sayısı 100.000 olmuştur. 1980'li yıllarda ise 430.000'a ulaşmıştır. Pazar da üretime yönelik artışlar gösterilmiş orta ölçekli işletmelerin sayısı artmıştır. 1970 yıllarının sonuna doğru tarım üretimi nüfusun artışına göre şekil almıştır. Bu dönemde Türkiye'de gıda amaçlı üretim ile kendine yetebilecek şekilde ilerlemiştir. Lakin Güneydoğu Anadolu bölgesi bu durumlardan geride kalmış örf ve aşiret sebebi ile toprakların mülkiyeti ağalara aşiretlere kalırken diğer yandan topraksızların topraklılar için çalışması varoluşçuluğu sürdürebilir hale getirmiştir (Pamuk, 2012, s. 237-244).

1968-1973 yıllarında uygulamaya koyulan ikinci kalkınma planı ile fiyat politikaları ve tarımsal desteklemelere önemin azalması uygulamaya koyulan fiyat politikalarıyla fiyatın yükselmesi ile kaynaklarda israf ve yapısal bozukluk olduğu belirtilmektedir. Bu duruma yönelik uygulamaya koyulan fiyat politikasının değişmesi gerektiği kanısına varılmıştır. Politika değişikliğine gidilmesi ile yerine gelecek politikanın ekonomiyi ve tarımsal ürün üretimini az hasarlarla kurtararak sorunların kalıcı şekilde giderilmesi amaçlanmaktadır (Yavuz, 2000, s. 8-20).

1970 yıllarında tarım sektörünün ekonomi de yeri ve önemi sabitken yılın sonlarına doğru azalmalarla yerini koruyamamıştır. Bu yılın ilk çeyreğinde tarıma destekler fazla olduğundan 'Kendi kendine yeten yedi ülkeden biriyiz' sloganı döneme damgasını vuran sloganlardan olmuştur. Bu dönemde dışa bağımlılık azaltılmış neredeyse hiç yok diyecek duruma getirilmiştir (Gaytancıoğlu, 2009, s. 96). 1970 yıllarında kırdan kente göçler başlamıştır. Göç sebebi ile işsizlik oranında yükselmeler yaşandı kente gelen nüfusun bir kısmı sanayi sektöründe iş bulurken bir kısmı hizmet

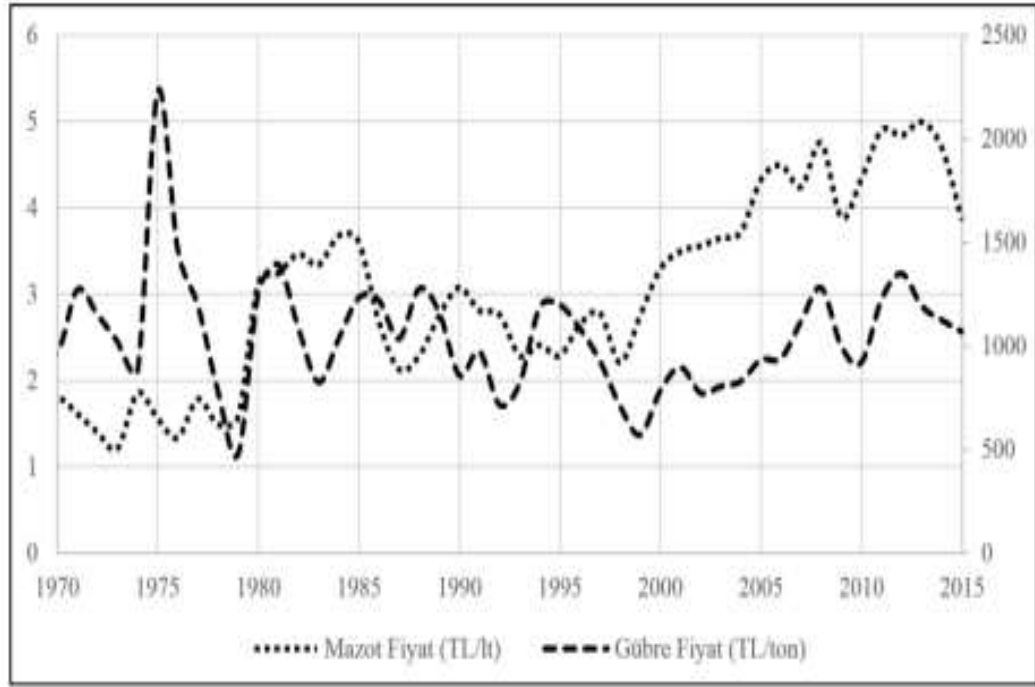
sektöründe bulmuş bir kısım nüfus ise işsiz kalmıştır. Bu da işsizlik dalgalanmasını yaşatıp ekonomi ve üretimin dengesini bozmaya başlamıştır.

1973 yılında ‘Toprak ve Tarım Reformları Kanunu’ çıkarılmış fakat uygulaması aşamalar halinde uygulamaya koyulmuştur. 1978-1979 yılları arasında enerji ve mallar karaborsaya düştü. Satım ve alım gücü gerileme yaşadı ve enflasyon %100 arttı bu durum ekonomide gelir dağılımını bozmuştur (Pamuk, 2012, s. 244).

Şekil 10. Türkiye’de Nominal Yardım Oranı ve Yüzde Üretici Destek Tahmininin Değişimi (Demirdöğen ve Olhan, 2017, s. 9)

Şekil 10 Nominal yardım oranı yüzdesi üretici desteklerinin tahminlerine göre uzun dönemi ele almaktadır. İki destek üretici birlikte değerlendirmeye girdiğinde 1980 yılının ortalarında dönüm noktası olduğu görülmektedir. Burada olumsuzluk tarımda vergilendirmesidir. Bu dönemde dikkat edilmesi gereken unsur destek göstergesinin ulusal değil uluslararası fiyat değişimi ve döviz kurudur (Demirdöğen ve Olhan, 2017, s. 9).

Şekil 11. Türkiye’de Girdi Fiyatlarının Değişimi (Demirdöğen ve Olhan, 2017, s. 6)

Türkiye’de tarımda sorunların en önemlisi girdi fiyatların yüksek olmasıdır. Şekil 11’de 1970 yılından 2015 yılına kadar olan girdi fiyatlarının değişimleridir bu dönemde özellikle gübre fiyatlarının değişiminde petrol krizinin etkisi bulunmaktadır. Şekilde 1970 yılından 2000’li yıllara kadar dalgalanmalar bulunmaktadır. Fakat 1999 yılında mazot 2,76’dan 3,86litreye yükselmiştir. Bunun yanı sıra gübre fiyatı 572 tondan 1069 tona artış göstermiştir.

2.2.5. 1980-2000 Dönemi Tarım

1980 yıllarında gelişmiş ülkeler arzı etkileyen, fiyata etkisi bulunan desteklemeleri ele alarak tarım da üretimi arttırmıştır. Bununla birlikte tarıma yönelen işletmelerin sayılarında artış meydana gelmiştir. Bu yılların ortalarında KİT özelleştirilmeye başlanarak boşta kalan alanlara sadece Türkiye’de değil uluslararası da birden fazla tekele yer verilmiştir. Ülkede oluşan fiyat politikaları yoğun olarak KİT’ler ve TSKB ile yürütülmektedir. Bu kurumlarda gübre yem vb. ürünler girdilerine yönelik sübvansiyon uygulaması yapılırken tarıma verilen kredilerde de üreticiye yardımcı olmaktadır. 1992 yılında tarım ürünlerinde fiyat politikaları belirleme amaçlanarak Para ve Koordinasyon Kurulunu altında ilgili olan kuruluşların temsilcileri ile alt kurul oluşturulmuş ve uzun ve kısa vadede uygun görülen önemler dahil edilmiştir (Yükseler,1999, s. 1). Bu dönemde serbest Pazar uygulamasına

geçilerek tarım sektöründeki politikalarda değişimler olmuştur. Devlet müdahalesi ve koruyucu olarak görünen politikaların etkisi azalmıştır.

1980’li yıllarda tarım ürünlerinin fiyat istikrarsızlığı nedeni ile fiyat istikrar fonları oluşturulmuş ve çiftçiye finansman kaynağı olanağı verilmiştir. Fakat 1989 yılında oluşan kuraklık sebebi ile tarımda büyümede düşüşler yaşanmıştır. Bu dönem kuraklığa ek olarak gübre ve yem fabrikalarında özelleştirmeye gidilmesi tarım sektörünün büyümesinin ve verimliliğinin artmasının önüne geçmiş negatif bir etki yaratmıştır (Çoban, 2014, s. 173-174). 1994 yılında GATT Turu Tarım anlaşması ile ülkelerin tarı sektörüne verdikleri destekleri azaltması gümrükleri indirmeleri kabul görüldü. Fakat gelişmiş ülkeler bu anlaşmaya uyum sağlamadılar bu dönemde tarımın yapısal politikaları dikkat çekmiştir. 1990 yıllarına gelindiğinde ise dünya üzerinde birden fazla reformlar yapılmıştır (OECD, 2019, s. 2).

2.2.6. 2000-2022 Dönemi Tarım

2000 yıllarına kadar Türkiye’deki tarım politikaları üretimi, verimliliği arttırmaya yönelik olmuştur. Bunun için verilen desteklemeler de belirli gelir desteklemesi ile fiyat politikaları marjinal verimliliği olan işletmelerde de tarım sektörünü sürdürme olanağı sağlamıştır. Fakat tarımdaki yapıyı geliştirmek verimliliği arttırmak ve sektörü iyileştirmek amacı ile yapılan destekleme ve politikalar olsa da negatif bir sonuç elde edilmiştir. 2000’li yıllarda yapılan desteklemeler üreticiye istikrarlı gelir sağlayamamıştır. Bu dönemde destekleme uluslararası fiyatlardan yüksek olması ile verilen desteklemelerde alım fiyatları ile belirli ürünlerin ekim alanı genişletilmesi ile öngörülmeleyen stok fazlası oluşturmuş ve devlet ihtiyacından fazla alım yaparak bütçesinde yüksek stok maliyetini ödemesine sebep olmuştur (DPT, 2000, s. 132). 1999’da Uluslararası Para Fonu ile yapılan reform ile kredi anlaşmasının sadece bir kısmında olan 2001 yılında Dünya Bankası ile tarım reformu olarak adlandırılan proje Türkiye’de önemli etkileşim sağlamıştır. Projenin önemli desteği olan doğrudan gelir desteği önce aşamalı şekilde uygulanmış, daha sonra ülkenin tamamına uygulama sağlanmıştır. Proje uygulamasında ödemelerin sağlanması amacı ile Çiftçi Kayıt Sistemi oluşturulmuştur. Ancak 2005 yılında çay, fındık vb. ürünler yerine başka ürünlerin yetiştirilmesi için verilen olanaklar için destekler istenilen derecede etkin olmamıştır (Demirdöğen ve Olhan, 2017, s. 7).

2009 yılında üretime bağlı fark ödeme destekleri merkez araç olarak uygulamaya koyulmuştur. Bu yıllarda tarım sektörü eleştiriler almış ve dış ticaret açığında artışlar meydana gelmiş iç ticaret hadlerinde olumsuz etkiler ortaya çıkmıştır. Bunun üzerine sadece sebze ve meyve üretiminde artış sağlanmış, hayvansal ve bitkilerde olağan üretiminde altına inmiştir (Özkaya, T. Günaydın, G., Bozoğlu, M., Olhan, E., Sayın, C. 2009s. 18-19). Bu dönem aralığında uygulanan projenin asıl amacı tarım ürünlerinin artışıını sağlamak ve üreticiye destek sağlamakken kamu üzerinde yarattığı olumsuz etkiyi azaltarak mali durumu daha iyi bir hale getirmek olsa da piyasadaki rol değişikliğine neden olmuş ve devletin üstlendiği rolü özel sektör üstlenmeye başlamıştır (İnmez,2020, s. 16-17).

2001’de 4721 sayılı Türk Medeni Kanunu’na göre yeterli tarımsal varlığı olmayan tarım işletmelerinin paylaştırmaya müdahil edilmemesi arazi parçalanmasının önüne geçmiştir. 2004 yılında Organik Tarım Kanunu ile oluşturulmuş ıslah ve bitki gelişimi için yeni bitkiler ve ıslahçı hakkı korunması için kanunlara gidilmiştir. 2005 yılında üretim düzeyi ve üretici korunması başlığı adı altında 5363 sayılı Tarım Sigorta Kanunu oluşturulmuştur. Aynı yılda piyasa ve risk yönetimi için tarımsal ürünlerinin lisanslı depoculuk kanunu çıkartılmıştır (DPT, 2006,s. 32). 2007’de GSMH’ nın %1’ini geçmemek şartı ile tüm desteklemeler yasak olarak sınırlandırılmıştır. 2008 yılında 2005 yılında çıkan sertifikalı tohum kullanımını uygulamaya koyulmuştur (Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı). 2009 yılında ise doğrudan gelir desteği son bulmuş yerine ürün ödemeleri desteği oluşturulmuştur. 2006 ve 2013 yılları arasında desteklerde ödemeler %88 artmış, 2006 yılında ise 4,8 milyardan 9 milyar TL artmıştır (T.C. Kalkınma Bakanlığı,2013,s. 98).

2007- 2013 yılları arasında 5 yıllık kalkınma planının başlarında gıda üretimi ve talebinde hızlı değişimler yüksek spekülasyon hareketlerine maruz kalmış ve ürünlerde fiyat artışları olmuş bununla birlikte istikrarsızlıklar meydana gelmiştir. Bu olayda gıda krizlerine yol açmıştır. Bunun yanı sıra 2007 yılı ve 2012 yılı arasında Türkiye’de tarım sektöründeki ürün fiyat endeksleri toplam üretici fiyat endekslerine oranla daha çok artmış ve karlı sektör olma imkânı yaşanmış olup bu sektörde hem istihdam oranı artmış hem de yatırımlar yükselmiştir. 2007 yılı ve 2012 yılı arasında ortalama yıllık %2,1 oranında büyüme görülmüş fakat 2007 yılın da kuraklık sebebi ile tarımsal ürünlerde azalma olmuş sektör istenilen verime ulaşamamıştır. Bu

oranlamaya bakıldığında ise 2007 yılı baz alınmaz ise oran %3,9 oranında büyüdüğü görülmektedir (T.C. Kalkınma Bakanlığı, 2019, s. 98).

2010 yılında sigorta bölümüne su baskını ve sel riski sigortası eklendi ve tarım sektörünün kapsamında sigorta içeriğinde genişletilmeye gidildi 2011 yılında ise don bitkisel üretim için risk ve hayvan hayat riski dâhil edildi. 2014 yılında arıcılık için sigortalanma yapıldı. 2015 yılında sigortası yapılan alan 19,3 dekar hayvan sayısı da 1,1 milyon hayvana yükseldi (Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı, 2023, s. 48).

2017 yılında Tarım Kredi Kooperatifleri ve Ziraat Bankası aracılığı ile verilen kredi faiz oranı %0-8,25 Aralığında olup 41,2 milyar TL kredi kullanımı sağlandı. Bu dönemde üreticiye 12,9 milyar nakit hibe desteği verildi. Bunun yanı sıra tarımda sigorta uygulamasında 1,6 milyar TL prim verilerek 791 milyon TL’de hasar tazminatı ödemesi yapıldı (Tarım Orman Bakanlığı, 2019, s. 274). Ulusal çiftçi kayıt Sistemine kaydı bulunan üreticilere gübre ve mazot ödemelerine ek olarak toprak analizi yapılarak destek imkânı verilmiştir. Aynı dönemde tarım ürünlerini ve piyasa düzenleyici kurumlardan olan Tütün ve Alkol Piyasa Düzenleme Kurumu ve Şeker Kurumu kapatılarak piyasa düzenleme görevini Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı devralmıştır. 2016-2018 yılında tarım sektörüne yapılan destek %20 düzeyine ulaşmış, MPS’ nin ise desteklemesi %72 olmuştur. 2016-2018 yıllarında tarım sigortalarında hayvan sayısı, mevcut alana göre ödemeler desteği %9’a artmıştır. Bu yıllarda risk faktörler ve destekleme ürünleri çeşitlendirilmede artış sağlanmıştır. 2018 yılında 1,76 milyon 2,05 milyon TL tarım ise poliçesine ödeme yapılmıştır. Bu dönem Orman Su İşleri Bakanlığı ve Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı birleştirilerek Tarım Orman Bakanlığı kurulmuştur (OECD, 2019).

2019-2020 yılındaki destelemeler üretim yılı içinde Çiftçi Kayıt Sistemine kayıtlı olan üreticilere belirli bitkilere yapılan desteklemeler ön görülmüştür.

Tablo 7.Çiftçilere Yapılan Desteklemeler

Ürünler	Mazot (TL/da)	Gübre (TL/da)	Toplam Destek (TL/da)
Buğday, Arpa, Çavdar, Yulaf, Triticale	19,00	8,00	27,00
Çeltik, Kütü Pamuk	62,00	4,00	66,00
Nohut, Kuru Fasulye, Mercimek	22,00	4,00	26,00
Patates	27,00	4,00	31,00
Yağlık Ayçiçeği, Soya	26,00	4,00	30,00
Dane Mısır	25,00	4,00	29,00
Kuru Soğan, Kanola, Aspir, Yaş Çay, Fındık, Yem Bitkileri	17,00	4,00	21,00
Zeytin	15,00	4,00	19,00
Diğer Ürünler	15,00	4,00	19,00
Nadas	8,00	-	8,00

Tablo 7 Türkiye’de 2019-2020 yılındaki ÇKS’ ye kayıtlı çiftçilere yapılan mazot ve gübre desteği (TL) görülmektedir. Bu dönemde toplamda 276 TL mazot ve gübre desteği yapılmıştır. Ürünlerde 1. sırada mazot desteği çeltik, Kütlü pamuğa yapılırken 2. Sırada patatese sonrasında Done mısıra yapılmıştır. En düşük mazot desteği ise nadasa yapılmıştır. Diğer taraftan gübreye olan desteklemede en çok destekleme rakamı buğday, arpa, çavdar, yulaf ve tritikale de görülürken diğer ürünlerde destekleme aynı rakamları almaktadır. Bu desteklemede nadasa yer verilmemiştir. Toplam desteklerde Çeltik, Kütlü pamuk ilk sırayı alırken, son sırada nadas yer almıştır. Bu yıllar arasında tarım desteklemelere ilişkin karara göre ürünlerin buğday, çavdar, tritikale, arpa, yulaf için dekar başına 19 TL mazot 8 lira gübre desteği olmak üzere desteklemenin toplamı 27 TL desteklemesi yapılmıştır.

Bu dönemde 2020 yılının başında Türkiye’ye gelen Covid-19 süreci birçok sektörde ve ülkede olumsuz etki yaratmıştır. Oluşan bu olumsuz etkiler turizm sektörü, tarım sektörü, ulaşım ve ticaret sektörlerini birçok yönden zora koymuştur. 2020 yılından itibaren birçok ülke gidiş- geliş seferlerini durdurmuş, dış ticareti en minimize edecek düzeye indirgemıştır. Türkiye’de bu salgın döneminde tarım başta olmak üzere diğer sektörlerde desteklemelerde bulunurken kısıtlamalarda da bulunmuştur.

Bu süreçte tedarik zincirlerinde ve arz da aksamalar sorunları oluşmuştur. Halkın gıda ürünlerinde kısıtlamalar meydana gelmiştir. İklim değişikliği ve salgının oluşturduğu tehditlerle gıda arzının düzene girmesi için kendi kaynaklarını kullanıp üretim yaparak ya da ithalat ile giderileceği ön görülmüştür. Bu süreçte Türkiye’de tarım ürünlerinin ithalat değerlerinde yükselme belirlenmiştir. Bu yıllarda diğer bir sorun ise ekonomik erişe bilirliliktir. Dünya geneli gıda fiyatlarında düşüş yaşanması için sert tedbirler uygulanmıştır. Bununla birlikte küresel gıda fiyatlarında düşüşler en düşük seviyelere indirgenmiştir. Fakat Türkiye’de gıda fiyatlarında artışlar yaşanmış genel fiyat artışlarının üzerine çıkmıştır. Genelde tarım sektöründe özellikle gıda güvenilirlik açısından önem arz ettiği için stratejik destekleme yapılmaktadır. Covid-19 salgınında kaynaklı ülkeler çeşitli politika ve desteklemeler yaparken ihracata kısıtlamalar yapmıştır. Bu süreçte Türkiye tahıl bakımından kendi kendine yetebilecek düzeyde üretim yapmakta olup tahıl ürünlerinde yurt dışına transferi 4,3 milyar dolar olmuştur. Türkiye’de bu durumda verimliliği arttırmak için alt yapı ya da Ar-Ge yatırımı için değerlendirme yapmıştır (Aydın ve Güner,2020, s.156-168).

2021-2023 yılları arasında tarım üretimini planlı ilerlemesi ve arz güvenliğini daimi olması, verimliliğinin yükselmesi iklim değişikliklerinden oluşan olumsuzlukları gidermek için tarım sektöründe teknoloji kullanımını çoğaltmak için ve gıda teminatında eksikliklerin giderilmesi için sektöre desteklemeler artmıştır. Bu yıllarda tüm dünyayı etkisi altına alan Covid-19 salgını sonrası ülkelerde gıda arzının güvenliğine önem vermiş kendi kendine yetebilen ülke olma çalışmaları önem arz etmiştir. Bu yıllarda tarım üretiminde yüksek girdi maliyetlerinde artış, tedarik zincirlerinde aksamalar ve gıda stoklamasındaki artış tarım ürünlerinin fiyatlarında yükselmeye ve hane halkının gıda üretiminin yetersizliğinden kaynaklı sorunlarını ortaya koymuştur. 2021 yılında %2,9 oranında düşen tarım üretimi 2022 yılında büyüme oranının %3,9 olacağı tahmini belirtilmiştir. Tarım sektöründeki katma değer GSYİH’ da ki payı 2021 yılında %5,5 olmuş 2022 yılında ise bu oranın 5,9 olarak gerçekleşmesi beklentisi vardır. Tarım sektöründe toplam istihdam içindeki payı 2021 yılında %17,2 ulaşmış ve 4,9 milyon kişi olmuştur. 2022 Haziran itibari ile istihdamı %15,5 olmuş yılsonuna kadar %15,9 oranında gerçekleşeceği ön görülmüştür. Bu dönemde 2021 yılı tarımsal gıdalarında ithalat önceki yıla oranla %22,2 oranında artmış ve 17,8 milyar ABD doları olup ihracattaki oran ise %22,9 artıp 22,6 milyar ABD doları olmuştur. Bu yıl en çok ithalat Rusya Ukrayna ve Brezilya olurken ihracatta ise, Rusya, Almanya ve Irak, Suriye olmuştur (T.C. Strateji ve Bütçe Bakanlığı, 2023, s. 147-148).

Tablo 8. Tarım Sektöründe İstihdam, Büyüme ve Dış Ticaret Göstergesi (TÜİK, 2022)

	Yıllar					Yüzde Değişim		
	2019	2020	2021	2021 (1)	2022 (1)	2019-2020	2020-2021	2021-2022 (1)
Katma Değer (2)								
Tarım (3)	112 103	118 540	115 052	30 122	29 408	5,7	-2,9	-2,4
Katma Değer (4)								
Tarım (3)	276 325	336 623	401 806	101 087	208 282	21,8	19,4	106,0
Tarımsal GSYH (Yüzde)	6,4	6,7	5,5					
İstihdam (5)								
Tarım İstihdamı (3)	5 096	4 725	4 949	4 815	4 673	-7,3	4,7	-2,9
Tarım İstihdamı (Yüzde)	18,2	17,7	17,2	17,3	15,5			
İthalat (6)								
Bitkisel Üretim	8 617	9 031	11 176	5 987	8 684	4,8	23,8	45,0
Hayvancılık	771	510	409	240	136	-33,9	-19,8	-43,3
Ormançılık	79	85	109	60	81	7,6	28,2	35,0
Balıkçılık	52	33	49	21	28	-36,5	-48,5	33,3
Gıda Ürünleri ve İçecek	4 440	4 863	6 009	3 275	4 298	9,5	23,6	31,2
Toplam İhracat (6)	13 959	14 522	17 752	9 583	13 227	4,00	22,2	38,0
Bitkisel Üretim	5 069	5 458	6 603	3 454	3 517	7,7	21,0	1,8
Hayvancılık	410	371	519	285	299	-9,5	39,9	4,9
Ormançılık	37	50	68	41	52	35,1	36,0	26,8
Balıkçılık	517	555	651	376	405	7,4	17,3	7,7
Gıda Ürünleri ve İçecek	11 425	11 961	14 758	7 731	9 706	4,7	23,4	25,5
Toplam	17 458	18 395	22 599	11 887	13 979	5,4	22,9	17,6

Tablo 9. Tarım Destekleme Bütçesinin Dağılımı (T.C. Strateji ve Bütçe Başkanlığı, Tarım Orman Bakanlığı)

Destekleme Konusu	Destekleme Bütçesi (1) (Cari Fiyatlarla, Milyon TL)			Artış (Yüzde)		Destekleme Bütçesindeki Payı (Yüzde)		
	2021	2022 (2)	2023 (3)	2022	2023	2021	2022 (2)	2023 (3)
Alan Bazlı Tarımsal Destek Ödemeleri	7 437	10 863	19 032	46,1	75,2	30,8	27,3	35,2
Alan Bazlı Ek Ödeme (4)	212	331	542	56,5	63,6	0,9	0,8	1,0
Mazot	2 724	3 135	11 964	15,1	281,6	11,3	7,9	22,2
Gübre	1 595	1 859	4 639	16,6	149,5	6,6	4,7	8,6
Sertifikalı Tohum ve Fidan Kullanımı	313	590	1 027	88,8	74,0	1,3	1,5	1,9
ÇATAK	3	-	-	-100,0	-	0	0	0
Fındık	854	847	860	-0,8	1,5	3,5	2,1	1,6
Verim Kaybı	1 737	831	-	-52,1	-100,0	7,2	2,1	0,0
Alan Bazlı Ek Girdi	0	3 269	-	-100,0	-	0	8,2	0,0
Telafi Edici Ödemeler	345	842	847	143,9	0,5	1,4	2,1	1,6
Biriki Karantina Tazminatı	12	11	15	-10,0	36,9	0	0	0
Patates Sigili Desteği	-	14	-	-	-100,0	0	0	0
Çay Budama Tazminat ve Masrafları	333	818	832	145,2	1,8	1,4	2,1	1,5
Fark Ödemesi	4 514	9 069	6 222	100,9	-31,4	18,7	22,8	11,5
Hububat ve Bakliyat	1 758	5 705	2 052	224,5	-64,0	7,3	14,3	3,8
Çay	188	190	435	1,0	128,9	0,8	0,5	0,8
Arz Açığı Olan Ürünler (5)	2 568	3 174	3 735	23,6	17,7	10,6	8,0	6,9
Hayvancılık Destek Ödemeleri	7 256	9 787	12 105	34,9	23,7	30,1	24,6	22,4
Kırsal Kalkınma Amaçlı Tarımsal Destekleme (6)	1 632	1 947	6 307	19,4	223,9	6,8	4,9	11,7
Tarım Sigortası	1 555	3 224	5 200	107,3	61,3	6,4	8,1	9,6
Destekleme Hizmetleri	-	-	-	-	-	-	-	-
Diğer Tarımsal Amaçlı Destekler	1 386	4 100	4 288	195,9	4,6	5,7	10,3	7,9
TOPLAM	24 125	39 832	54 000	65,1	35,6	100,0	100,0	100,0

2022 yılında 25,8 milyar TL olarak saptanan tarım desteklemeleri yıllık bütçe içinde %52 oranlama ile yükselme gösterip 39,16 milyar TL artış göstermiştir. Bütçede 2023 yılında 2022 yılının ödeneğine göre %109 oranında yükselmiş 54 milyar TL olarak ön görülmüştür. 2021 yılında bütçe tutarı 650 milyon TL'si 2022 yılından 550 milyon TL 2023 yılında ise 3 milyar TL'si Tarım Kırsal Kalkınma Destekleme Kurumu ürünlerinde hibe kaynağıdır.

2022 yılında kırsal kalkınma amacı ile tarımsal desteklemeler de bütçede fazla artış gören destekleme olmuştur. Girdi fiyatlarını düşürmek amacı ile 11.11.2021 tarihinde yayımlanan, 2021 yılında, yapılacak tarımsal desteklemeler ve 2022 yılında, uygulanacak olan gübre ve sertifikalı tohum kullanım desteklemelerine dair karar 4760 sayılı Cumhurbaşkanı Kararı ile gübre, mazot ve sertifikalı tohum desteklemesi tutarını yükseltilmiş ve 10.03.2022 tarihinde ek girdi desteği verilmesi kararlaştırılmıştır. Resmî gazetede yayımlana çiftçi kayıt sistemine kayıtlarda değişikliklere gidilmiştir. Bu dönemlerde tarımsal desteklemenin asıl amacı işletme veya üreticilerin gelir düzeylerini dikkate alarak desteklemeler yapmak olmuştur. Destekleme kapsamında; desteklemesi yapılacak ürünlerde ve birim tutarlarına kadar

kurulacak bir sistem ile düzenli şekilde analizler yapılarak her yıl tekrar analizler yenilenerek belirlenip meyve ve hayvancılık için uzun dönem desteklemesi yapılacaktır. Diğer taraftan kırsal kalkınma planı ile ticari işletme ve yardımlaşma desteklemesine dair çalışmalar sürdürülecektir (T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Bakanlığı, 2023 s. 155-156).

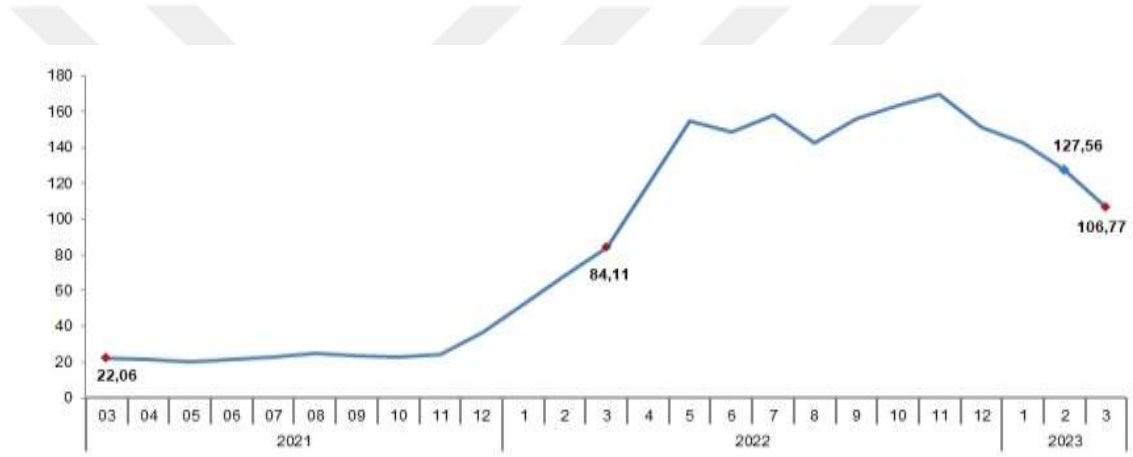
Tablo 10. Tarımsal Ürünlerin Hedeflenme Tablosu (T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Bakanlığı, 2023, s. 162)

Performans Göstergeleri				Birim	2021	2022(1)	2023(2)
Arazi Toplulaştırma Faaliyet Alanı (Kümülatif)				Milyon Hektar	8,4	8,8	9,0
Tescil İşlemleri Tamamlanan Arazi Toplulaştırma Alanı (Kümülatif)				Milyon Hektar	6,0	6,8	7,8
Sulamaya Açılan Net Tarımsal Alan (Kümülatif)				Milyon Hektar	3,53	3,61	3,76
Tarla İçi Basınçlı Sulama Sistemi Kurulan Alan (Yıllık)				Bin Hektar	0	150	150
Sulama Oranı				Yüzde	67	69	70
Merkezi Yönetim Bütçesinden Yapılan Tarımsal Desteklerin Tarımsal Katma Değere Oranı				Yüzde	6,0	5,0	5,4
Yağlı Tohum Üretimi (Çiğit dâhil, Yıllık)				Milyon ton	4,38	4,68	5,4
Tıbbi ve Aromatik Bitkilerin Üretim Miktarı (Yıllık)				Bin ton	406	438	440
Sığır Varlığı İçinde Kültür Irkı Oranı				Yüzde	49	49	50
Kırmızı Et Üretim Miktarı (Yıllık)				Milyon ton	1,95	1,87	2,00
Mera Islah ve Amenajman Alanı (Kümülatif)				Bin hektar	1 401	1 500	1 600
Orman Alanlarının Ülke Yüzölçümüne Oranı				Yüzde	29,6	29,8	3,00

2023 yılı mart ayı rakamlarına göre tarım ürünleri fiyat endeksine yıllık %106,77 aylık ise 1,79 oranında artış yaşanmıştır. Tarım-ÜFE 'de (2015=100) Mart ayının şubat ayına oranla %1,79 artış gösterirken yıllık olarak diğer yılın Aralık ayına oranla %20,51 bir önceki aya yani şubat ayına göre 106,77 ve on iki yıllık ortalama göre ise %142,37 oranında artış gerçekleştirmiştir. Gerçekleşen artış aşağıdaki tablolarda görülmektedir;

Tablo 11. *Sektör ve ana gruplara göre Tarım-ÜFE ve değişim oranları, Nisan 2023 (TÜİK, 2023)*

	Endeks	Aylık değişim oranı (%)	Bir önceki yılın Aralık ayına göre değişim oranı (%)	Bir önceki yılın aynı ayına göre değişim oranı (%)	On iki aylık ortalamalara göre değişim oranı (%)
Tarım-ÜFE	823,73	1,79	20,51	106,77	142,37
Tarım ve avcılık ürünleri ve ilgili hizmetler	826,13	1,64	20,59	110,73	144,29
Tek yıllık bitkisel ürünler	798,63	-3,51	16,35	76,17	149,33
Çok yıllık bitkisel ürünler	948,57	4,57	21,97	169,84	171,18
Canlı hayvanlar ve hayvansal ürünler	783,28	7,22	25,84	133,92	120,15
Ormanlık ürünleri ve ilgili hizmetler	936,44	3,96	16,76	31,61	113,66
Balık ve diğer balıkçılık ürünleri	644,40	6,72	21,34	67,38	106,15

Şekil 12. *Tarım-ÜFE yıllık değişim oranı (%), Nisan 2023 (TÜİK, 2023)*

2.3. Dünyada Tarım Sektörü

Tarımda gelişen yeniliklerin birçoğu sanayi devriminden etkilenerek 19.yy. ortalarında belirmiştir. Sanayi de hammadde ve gereksinimlerle gıda eksikliklerini ve talep edilen gıda ihtiyacının gidermek amacı ile gelişimi yapılan teknolojik tarımın 20.yy başlarında uygulamaya koyulmuştur. Etkin olarak kullanılan tarım ihtisaslaşmasını fazlaştırması tarımda üretim merkezlerini değiştirmesine neden olmuştur. Bu süreçte Avrupa üreticisi hububat üretiminde kar oranının düşük olması hızlı şehirleşme ile gıda üretiminde talep fazlalığı yaşanmasına neden olmuştur. Yüksek verimliliği olan bitkisel ürünlerin ıslahı girdi ile yoğun üretim ve hibrit üretim süreci başlatılmıştır. Bu döneme ‘Yeşil Devrim’ isimi verilmiştir. Bu dönemde Hindistan, Meksika ve Pakistan gibi ülkeler için verimli olan çeşitler ve teknolojinin

ilerlemesi ile buğday verimliliğini arttırmıştır. Örneğin Hindistan'da hububat üretimi 70 milyon tonken 186 milyon ton olmuştur. Çin'de 1961 yılında hububat 91 milyon ton iken 1999 yılında 390 milyon ton olmuştur. Bu dönemde kimyasal kullanımlar ve makineleşme ile tarımın vazgeçilmez hal almıştır. 1970 yıllarında yaşanan Petrol krizi ile tarımda kullanılan azot üretiminde kısıtlanmaya gidilmiştir. İklim koşulları ve doğal afetler ile dünya bazında üretimlerin olumsuz etkileşimi gerçekleşmiştir. 1970 yılında piyasada fiyatlara müdahale, ithalat yasaklayıcı politikalar ve mali desteklerle tarımsal üretimde gözle görülür düzeyde artış sağlanmıştır. 1980 yıllarında biyogenetik devrimle yeni süreçler sunulmuştur. 2000 yıllarında ise dünya tarımda verimlilik kazanan organik tarıma dönüş sağlamıştır. Organik tarım haricinde yenilik olan damla sulama sistemi ile verimliliği daha da fazlalaştırmıştır. Bu sistemde hem verimlilik artışı görülmüş hem de suda tasarruf sağlanmıştır (Kazgan, 2013, s. 21).

Bazı ülkelerin tarım sektörüne bakacak olursak;

ABD tarımına bakacak olursak; tarımda oluşan problemlere göre değişimler oluşmuştur. Fakat politika amaçlarında teorik olarak genelde sabitlik belirlenmiştir. Sabit olarak görülen bu amaçlar;

- Üretimi arttırmak
- Tarımsal ihracatı arttırmak
- Piyasa göre tarımsal ürünlerin üretimini arttırmak
- Tarımda gelir ve fiyat istikrarı sağlamak ve sürekli hale getirip desteklemek olmuştur (Yavuz, 2013, s. 92).

Tablo 12. Yıllık Tarım Ürünlerinin Talep ve Üretim Artışı (Yener, 2019, s. 33)

	1969/1999	1979/1999	1989/1999	97-99/2015	2015/2030
Dünya	2, 2	2, 1	2, 0	1, 6	1, 4
Gelişen Ekonomiler	3, 7	3, 7	4, 0	2, 2	1, 7
Sanayileşmiş Ülkeler	1, 1	1, 0	1, 0	0, 7	0, 6
Geçiş Ekonomileri	-0, 2	-1, 7	-4, 4	0, 5	0, 4

Yıllık Tarım Ürünleri Üretim Artışı (%)					
	1969/1999	1979/1999	1989/1999	97-99/2015	2015/2030
Dünya	2, 2	2, 1	2, 0	1, 6	1, 3
Gelişen Ekonomiler	3, 5	3, 7	3, 9	2, 0	1, 7
Sanayileşmiş Ülkeler	1, 3	1, 0	1, 4	0, 8	0, 6
Geçiş Ekonomileri	-0, 4	-1, 7	-4, 7	0, 6	0, 6

ABD genelde toprak, verimlilik ve insan ihtiyaçlarını temel esası olarak destekleme programları uygulamıştır. Verim kapasitesini arttırmak toprak koruma programını oluşturmak sürdürülebilirliği meydana koymak amaçlı gelişimleri ele almıştır. Bu programlarda sadece çiftçiler değil hem üreticiler hem tüketiciler ve tarıma dayalı endüstriler de nasibini almıştır. ABD’de bu sektörde endüstrilerde çeşitli çiftlik işletmelerin birbirine bağlantısı olmaktadır. ABD halkının bütçesinin %13’ünü oluşturan gıda harcamalarında hükümetin en çok destekleme yaptığı yardım programını oluşturmuştur. Belirli zamanlara bakılınca ABD’de tarım ve gıda artış göstermiştir. Tarım sektörünün katkısı göz önüne alınacak olursa; GSYH’ ya payı yüksek olmasının sebebi ise tarımla ilgili olan balıkçılık, ormancılık vb. sektör faaliyetlerinin de içecek-yiyecek tekstil, deri ürünleri tütün ürünleri ve bunların çalıştırdı işletmeler ekonomiye katma değer sağlamaktadır (Yener, 2019, s. 33).

Brezilya gelişmekte olan bir ülke olup kalkınma ve büyüme gibi ekonomik konulara daha çok önem veren ülkeler arasındadır. Brezilya dünya genelinde en fazla tarım ve gıda ürünleri sağlayan ülkeler içinde yerini almıştır. Brezilya için tarım sektörü vazgeçilmez bir önem arz etmektedir. Genelde tarım ürünlerinde öncelik verdiği şeker kamışı olmuştur lakin zaman geçtikçe, dünyada soya fasulyesi etanol, kahve ve sığır eti ihracatına önem vererek en fazla bu ürünlerde yoğunlaşma yaşamışlardır. Tarım alanında istihdam eden oran ülkenin üçte biri olarak ön

görülmektedir. Buna ek olarak tarım ürünlerinde üretim ülkenin toplam üretimine orana %30 civarındadır. Tarımsal ürün fazlalığı olması nedeni ile kooperatiflere önem verilmiş ve dünyanın en büyük kooperatifi Brezilya'nın güneyinde bulunmaktadır. Tabi ki dünya genelinde teknolojinin gelişmesi Brezilya'daki tarımsal üretimleri yapan işletmeleri de etkilemiş ve tropik hasatta artışlar yaşatarak bir yıl içinde üç defa hasat yapma imkânı sağlamıştır. Verimli olan toprak ve tarımsal ürünlere verilen önem ile daha fazla üretim yapan Brezilya da yatırımcıların odağı haline gelmeyi başarmıştır (Brezilya Kültür, 2023, s. 1).

Hollanda tarımda, teknolojiyi iyi kullanarak yenilikçi bir tarım stili oluşturarak dünya genelinde tarımsal ürün ve gıda ihracat yapan ülkeler arasındadır. Sektörde çevreci sürdürülebilirlikle ilerleme amaçlanmıştır. Hollanda İspanya ve ABD ile meyve ve sebze üreticiliğinde sıralamaya girmiştir. Ülkede tarım sektörü bitki yetiştirme, hayvancılık gibi birçok alanda gelişmiştir. Coğrafi konumu iyi kullanarak gıda işletmeciliği altyapı ve lojistik alanında uzmanlaşmış olan Hollanda, tarımsal olarak en fazla patates, buğday, yem için mısır vb. üretimini yapmaktadır. Hollanda da tarımda tahmini olarak yılda 65 milyar Euro değerinde ihraç yapmaktadır. Ülkede tarım sektöründen aldığı pay %10'luk bir kısım iken ülke büyümesi ve kalkınması için çok önemli rol oynamaktadır (Özer, 2020, s. 71-72).

Çin tarımına bakılacak olursa; en kalabalık ülkesinden olan Çin 1,3 milyar insanın gıda temini için tarım önemli bir yere sahiptir. 2000'li yıllara kadar tarımda geride kalan Çin bu yıllardan sonra gelişmeye başlamış birçok reformlar yaparak tarım sektörünü geliştirmeye başlamıştır. Çin tarımı 2015 yılında kadar tarımsal çeşitlendirmeyi sunan 12 yıllık bir üretim sunarak rekor kırmayı başarmıştır. Bu başarı kırsalda sosyal olarak girişimlere, yaşam koşullarına altyapıları iyileştirmeye başlamıştır. Bunun yanı sıra sanayileşerek ve kentsek destekle dünya genelinde gıda güvenliğinde gelişim göstermiştir. Teknolojik olarak gelişmiş olan ülke pilot programlar oluşturarak 10.000 tarım personel eğitimi programıyla destekleme için 10.852 teknik personel görevlendirmesi yapmıştır. Ülkede birçok tarım ürünü yetiştirmeye başlanmış meyve sebze mahsulleri pamuk, çay pirinç mısır darı, susam, pancar, sabır ağacı, sığır koyun ve sucul ürünleri üreterek ülkedeki talebi ve ihracatı karşılamaktadır (Çin Kültür Merkezi, 2023, s. 1).

Japonya tarımında, nüfus yoğunluğu ve yüzölçümü ile tarım yapılacak arazi alanı düşük olan ülke her yıl 100 milyar dolarda fazla ticaret fazlası vererek tarımsal

ürünlerin ithalatını kısıtlayan politikalar uygulamıştır. Tüketim alışkanlıklarının fazla değişime uğramaması için iç piyasalarında yüksel fiyat uygulanması yapılmaktadır. Geleneksel olan pirinç üretimi yapan çiftçilerde genç nüfus tarımı bırakarak göç etmeye başlamıştır. Fakat pirinç ülkenin temel ürünü olduğu için kriz vb. durumlarda dışa bağımlı kalmamak için desteklemeleri bulunmaktadır. Pirinç üretimi devamlı hale getirmek için teknolojik ürünler ve makineler ile desteklemesi yapılmaktadır (Parman, 2022, s. 17).

2.4. Avrupa Birliğinde Tarım

Avrupa Birliği dünya çapında tarımda hem en önemli ithalatçı olup hem de en önemli ihracatçı olmuştur. Modern tarımı benimseyen AB tarımda talebi karşılamak ve tüketicilerin tercihlerini ve elde edilen gıda ve tarımsal ürünlerin güvenilirliğini sağlamayı hedefleyen sürdürülebilir tarımı benimsemektedir. Ayrıca üreticinin karını gelirini düzenlemek isteyip verimliliği arttırarak çevre dostu bir üretim ortaya koymak istemektedir. 1958 yıllarında tarım üretimi negatif etkileşime girmiş, iklim koşullar sebebi ile arz-talep nedeni ile kıtlıklar oluşmuş, bu dönemde ani fiyat artışları görülmüş ve AB ortak tarım politikasına (OTP) geçme kararı alınmaya gidilmiştir. 1962 yıllarında AB OTP ile toplum arasında çiftçiler ile Avrupa arasında ortaklık sağlamıştır. OTP en temel amacı verimliliği arttırmak ve çiftçilere destek sunmaktadır. OTP tüm Avrupa ülkeleri için geçerli bir politikadır. Bu politikada hedefe ulaşmak için bazı ilkeler esas alınmıştır;

- Tüketici uygun fiyatlarla gıda maddesi alabilmek
- AB temel tarım ürünlerinde kendi kendine yeterli hale gelmek
- Verimliliği yükseltmek için sermayesi fazla, makineleşmesi yüksek teknolojik tarım yapma
- Tarım çalışanları ve çiftçilerin gelirinin yeterli olacak düzeye getirmek (Parman, 2022,s. 20).

OTP serbest dolaşımı kısıtlamasına gidilerek tüm engelleri kaldırarak tek pazar yapısını canlandırmak istemiştir. Bununla birlikte rekabet ve fiyatlarda ortak kurala uyarak sürdürülebilir döviz ile ortak koruma anlayışı benimsenmiştir. Bunun sonrasında garanti fonu sağlaması yapılmıştır. Fonda garanti ile tarım ürünlerinde temel piyasa desteklemelerine gidilmiş ve kullanılacak olan politika finansman

sağlaması uzun vadede ve orta vadede verimlilik ve piyasa iyileştirmek amaçlı desteklemeler yapmıştır. 1967-1998 yılları arasında OTP yenilemeye gitmek için arayış içine girmiştir. Bu dönemde Manshold planı yapılmış ve bu planda arazi toplulaşması ve fiyat desteklemesi ile önemlerle tarımsal işletme yapıları ve tarımın altyapısını iyileştirmek amaçlanmıştır. 1985 yılında Yeşil Kitap reformu oluşturulmuş bu reformla oluşan arzı düşürerek üretimdeki fazlalığı ortadan kaldırmayı oluşan harcamaları aza indirmeyi amaçlamıştır (Acar ve Aytüre, 2014 s. 10).

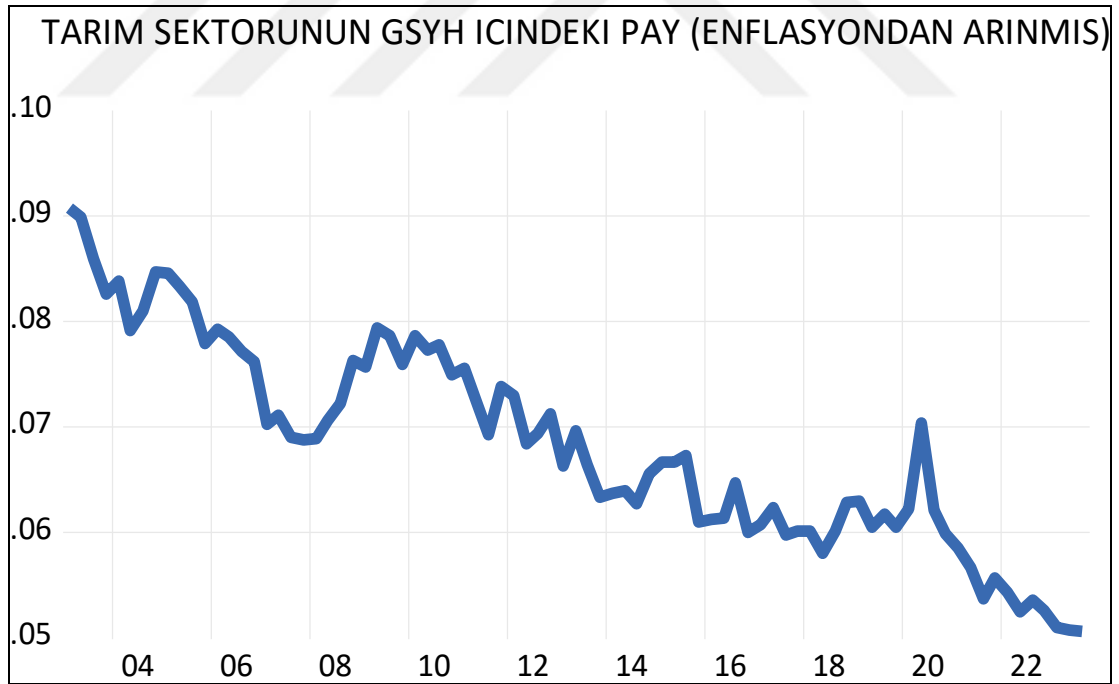
1985-1987 yılında Delors Planı ile OTP' da tek Pazar olma amacını desteklemek için önemler alan plandır. 1992 yılında ile Mac Sharry reformu ile fiyat destelerinde çiftçilerin gelir düzeyine iyileştirmek ve sürdürülebilir olması için kırsal kalkınma teşvikleri ile geçiş dönemlerini düzenlemek için oluşturulmuştur. Gündem 2000 raporu ile OTP ile yapılan değişimler DTÖ görüşmelerinde gündem olmuş ve kalite arttırmak, rekabet edilebilirliğin olması amaçlanmıştır. Bununla birlikte aslında Serbest Piyasa oluşturmaktır (Yener, 2019, s. 25-27).

III. BÖLÜM

YÖNTEM ve VERİ SETİ

3.1. Veri Seti

Çalışmanın amacı doğrultusunda Türkiye tarım desteklemesi temel değişkeni olarak kullanılmıştır. Bu değerler Türkiye İstatistik Kurumu (TUIK) veri tabanından elde edilmiştir. Analizde kullanılan veriler 2003Q1-2023Q3 yılları arası döneme ait çeyreklik verilerden oluşmaktadır.

Şekil 13. Tarım sektörünün GSYH içindeki payı.

Şekil 13'te tarım sektörünün 2003- 2022 tarihleri arasındaki Türkiye' deki GSYH'nın içindeki payının ne kadar olduğunu göstermektedir. Şekle bakıldığında tarım sektörünün GSYH'daki payının yıllar geçtikçe dalgalı bir şekilde azaldığı görülmektedir. 2008 yılında yaşanan ekonomik krizin tarım sektörünü etkilediği de gözlemlenmektedir. 2020 yılına gelindiğinde ise GSYH içindeki payı artmış fakat sonraki yıllarda bariz bir azalma görülmüştür.

Çalışmanın odak noktası değiştirilmeden iki makroekonomik değişkenle yetinilmesi tercih edilmiştir. Dolayısıyla çalışmanın amacı bağlamında Türkiye'de GSYİH ve tarımda GSYİH'nın seçimi, geçerlilik, tutarlılık ve literatürle uyumluluk açısından isabetli görülmektedir. Diğer faktörlerin de etkisi olabilir ancak analizin netliği için iki değişken tercih edilmiştir.

3.2. Metodoloji

Çalışmada kullanılan analizlerin teorik kısımları bu bölümde yer almaktadır. Çalışmada, öncelikle veriler mevsimsellikten arındırılmıştır. Daha sonra Genişletilmiş Dickey Fuller (ADF), Phillips Perron (PP) Zivot ve Andrews Birim kök testleri uygulanmıştır. En son araştırmanın analizi olan ARDL testi ile incelenmiştir. Öncelikle Mevsimsellik, dünyada bazı faaliyetlerde meydana gelen aylık veya mevsimlere göre oluşmaktadır. Mevsimsellik zaman serilerinde değişkenler üzerinde meydana gelen fakat kendiliğinden oluşan bir şekilde görülmektedir. Mevsimsellik, yıllık olarak baz alınmaz sebebi ise yıl içinde aylar, haftalar, günler mevcut bu nedenle mevsimsellik belirgin düzeyde görülmemektedir. Yıllık olarak baz alınmaktansa çeyreklik veya aylık veriler alınması daha uygun olmaktadır Ekonometrik analizde, mevsimsellikten arındırma işlemi uygulanacak analizin daha verimli ve daha güvenilir ve daha kaliteli şekilde tahmin edilmesine katkı sağlamaktadır (Sevüktekin ve Nargeleçekenler, 2010, s. 14).

3.2.1. Birim Kök Testleri

3.2.1.1. Augmented Dickey-Fuller

Augmented Dickey-Fuller testi, Wayne Fuller ve A. Dickey tarafından geliştirilerek birim kök testi denklemi oluşturarak meydana gelmiştir. Regresyon denklemi şu şekildedir.

- $\Delta Y_t = \delta Y_{t-1} + u_t$ (1)

- $\Delta Y_t = \beta_1 + \delta Y_{t-1} + u_t$ (2)

- $\Delta Y_t = \beta_1 + \beta_2 t + \delta Y_{t-1} + u_t$ (3)

Bu denklemde t ifadesi değişken trend veya zamanı sembolize ederken u_t semboli ise hata terimini Δ ise fark alma işlemini sembolize etmektedir. Birinci denklemde sabit ve trend değişken içermeyen denklemdir. İkinci denklemde sabit terim eklenmiştir. Üçüncü denklemde ikinci denkleme ek olarak trend değişken eklemesi yapılmıştır. Dickey ve Fuller zaman serilerinde, birim kök analizini boş hipotez altında τ (tau) istatistiklerinin kullanarak hesaplamıştır (Gujarati, 2004, s. 814-815).

Denklem üzerinde otokolerasyon mevcut ise Genişletilmiş Dickey-Fuller (ADF) birim kök testi uygulanmaktadır. Genişletilmiş Dickey-Fuller denklemi ise şu şekildedir;

$$\Delta Y_t = \beta_1 + \beta_2 t + \delta Y_{t-1} + \alpha_i \sum_{m=1}^m \Delta Y_{t-m} + \epsilon_t \quad (4)$$

ADF denkleminde m sembolü gecikme uzunluğunu göstermektedir. ADF birim kök testinde oldukça önem taşıyan gecikme uzunluğu sayısı ile test durağan hale geliyorsa o optimum gecikme uzunluğu sayısı olarak kabul edilmektedir.

Genişletilmiş Dickey-Fuller hipotezleri şunlardır;

H_0 : Seri birim kök içermektedir. (Durağan değildir)

H_1 : Seri birim kök içermemektedir. (Durağandır)

Elde edilen birim kök verilerinde H_0 hipotezimiz reddedilirse serimiz durağandır. H_1 hipotezimiz reddedilirse serimiz durağan değildir.

3.2.1.2. Phillips Perron Birim Kök Testi

Phillips Perron(1988) birim kök testi, ADF testine göre otokorelasyon probleminin çıkmaması için hata terimini heterojen olarak dağıtarak ve zayıf derecede de olsa bağımlı olmasına izin vermektedir (Enders, 1995, s. 239).

Phillips- Perron testinde regresyon denklemi şu şekildedir;

- $Y_t = \alpha_0 + \alpha_1 Y_{t-1} + \mu_t$ (1)

- $Y_t = \alpha_0 + \alpha_1 Y_{t-1} + \alpha_3(t-N/2) + \mu_t$ (2)

Denklem de N gözlem sayısını μ hata terimini sembolize etmektedir. Hata teriminde beklenen ortalama değeri 0 olmalıdır.

Phillips Perron birim kök testi hipotezleri şunlardır;

- H_0 : serimiz durağan değildir.
- H_1 : serimiz durağandır.

Bu birim kök testinde hata terimleri ve homojenliklerin içsel bir bağlantı olup olmadığının varsayımlarına bakılmamaktadır. Zaman serilerinde durağan olup olmadığını Phillips-Perron birim kök değerleri ile ADF birim kök değerleri karşılaştırılıp karar verilmektedir. Phillips-Perron testinin ADF testine göre avantajlı olma nedenlerinden bir tanesi de Phillips-Perron testinde hata terimlerinin heteroskedastiklik biçimine karşı sağlam olmasıdır (Metes, 2005, s. 240).

3.2.1.3. Zivot ve Andrews (1992) Birim Kök Testi

Zivot ve Andrews (1992) makalelerinde Perron (1989) dışsalılık varsayımını eleştirmektedir. Perron çalışmasında Nelson ve Plosser (1982) çalışmalarına dayandırmıştır. Perron (1989) analizde N&P kullandığı veri setini kullanarak, serilerin trend fonksiyonun tek bir zaman kırılmasına izin verdiğinde N&P tarafından inceleme görülen serilerin birden fazlasında birim kök boş hipotezini reddettiği ortaya çıkmıştır. Çalışmada perron çalışmasında petrol şokunu ve büyük buhranın dışsal kırılma zamanlarını inceleyerek çalışma yapmıştır. Yani Perron kırılma zamanını önsel olarak bilmektedir. Zivot ve Andrews çalışmasında, çıkış noktasının dışsalılık varsayımını oluşturmuştur. Varsayımlar nedeni ile veri kaybına yol açılacağı kanısı ile Perron'un çalışmasının daha uygun olduğu savunulmuştur.

ZA (1992) PP (1989) çalışmasından farklı olarak kırılma noktasını içsel olarak ele almıştır. Kırılma noktası önceden bilinmez, tahmin edilir düşüncesini savunarak algoritma kullanmıştır. Perron'un yapısal kırılma koşullu testine koşulsuz bir birim kök testine dönüştürüp savunmuştur.

ZA (1992), kırılma noktasının tahmin edilmesinde en fazla ağırlığı trend durağan alternatif hipoteze vermek olduğunu ifade etmişlerdir.

ZA testinin uygulamasında tahmin edilen aşağıdaki üç modelden ilki Model A ortalama kırılmayla ilgili iken, ikincisi Model B eğimdeki kırılmayı göstermektedir.

Model C ise yapısal bir değişimin hem ortalama hem de eğimi değiştirdiğini gösteren denklemdir.

Bu üç modelin denklemleri aşağıdaki gibidir (Zivot vd. 1992);

$$\text{Model A: } \Delta y_t = \mu^A + \alpha^A Y_{t-1} + \beta_t + \theta^A DU_t(\lambda) + \sum_{j=1}^k c_j \Delta y_{t-j} + \varepsilon_t \quad (1)$$

$$\text{Model B: } \Delta y_t = \mu^B + \beta_t^B + y^B DT_t^*(\lambda) + \alpha^B Y_{t-1} + \sum_{j=1}^k c_j^B \Delta y_{t-j} + \varepsilon_t \quad (2)$$

$$\text{Model C: } \Delta y_t = \mu^C + \theta^C DU_t(\lambda) + \beta_t + y^C DT_t(\lambda) + \alpha^C Y_{t-1} + \sum_{j=1}^k c_j \Delta y_{t-j} + \varepsilon_t \quad (3)$$

- Δ : Fark
- ε : totokorelasyonsuz, sabit varyanslı ve normal dağılımlı hata terimi
- t : zaman
- ΔY_{t-j} : denklemin sağında ise hata teriminin otokorelasyonsuz olmasını sağlamak amacıyla modele dâhil edilmektedir.
- TB : kırılma zamanını
- $\lambda TB/T$: kırılma noktasıdır.
- $t > T\lambda$ ise $DU_t(\lambda) = 1$: diğer durumlarda sıfır değerini almaktadır
- $t > T\lambda$ ise $DT_t^*(\lambda) = t - T\lambda$ sıfır değerini almaktadır.
- α 'nın t istatistiğinin minimum elde edildiği yıl olası kırılma yılı olarak belirlenir (Şen ve Şit, 2015, s. 6756).

3.2.2. ARDL Modeli

ARDL modeli, Shin ve Pesaran (1999) ve Pesaran vd. (2001) tarafından değişkenler arasında eşbütüleşme ilişkisi için geliştirilmiştir. Engle ve Granger (1987), Juselius- Johansen (1990) ve Johansen (1988) eşbütünleşme testlerine göre avantaj sağlayan ARDL testi kullanılacak değişken seviyesinde durağan veya birinci farkta durağan olup olmamasına bağlı olarak sınır testi uygulanmaktadır. Birinci dereceden durağan olmayan ikinci derecede durağan olan seride ARDL testi uygulamamaktadır. Bu sebeple önce değişkenlerin birim kök testine tabi tutulması gerekmektedir. Buna ek olarak kısıtlanmamış hata düzeltme modeli ile Engle-Granger eşbütünleşme testine

göre daha iyi istatistiksel özelliklere sahip olduğunu sağlamaktadır. Johansen ve Engel-Granger testine göre kısıtsız hata düzeltme modeli kullanıldığından ARDL testi diğerlerine göre daha güvenilir sonuçlar vermektedir. ARDL testi üç aşamadan oluşmaktadır. Birinci aşama uzun dönemli olup olmadığı, ikinci aşama ve üçüncü aşamada uzun ve kısa dönemde elastikiyetleri ele almıştır (Narayan ve Smyth, 2005, s. 429).

$$\ln y_{sa_t} = \alpha_0 + \beta_1 \ln y_{agsa_t} + \beta_2 \ln rdestsa_t + \varepsilon_t \quad (1)$$

Çalışmada doğrusal tahmin denklemi (1) nolu eşitlikte gösterilmiştir. ARDL sınır testi için kısıtsız hata düzeltme modeli (2) nolu denklemde oluşturulmuştur.

$$\begin{aligned} \Delta \ln(YSA)_t = & a_0 + \sum_{i=1}^m a_{1i} \Delta \ln(YSA)_{t-i} + \sum_{i=0}^m a_{2i} \Delta \ln(YAGSA)_{t-i} + \sum_{i=0}^m a_{3i} \\ & \Delta \ln(RDESTSA)_{t-i} + a_1 \ln(YSA)_{t-1} + a_2 \ln(YAGSA)_{t-1} + a_3 \ln(RDESTSA)_{t-1} + \varepsilon_t \end{aligned} \quad (2)$$

Eşitlikte yer alan Δ fark operatörünü, a sabit terimi, ise hata terimini ifade etmektedir. (2) nolu denklem tahmin edildikten sonra uzun dönemli bir ilişkinin varlığının test edilmesinde Wald testi (Wald test) kullanılmaktadır. Bu testin hipotezleri ise şu şekildedir;

$$H_0: a_1 = a_2 = a_3 = 0$$

$$H_0: a_1 \neq a_2 \neq a_3 \neq 0$$

Uzun dönemli ilişkinin analizi için hesaplanan F istatistik değeri, Pesaran ve Smith'in (2001) çalışmalarında asimptotik olarak türetilen anlamlılık düzeyleri ile karşılaştırılmaktadır. Bu çalışmada değişkenlerin $I(0)$ ve $I(1)$ olup olmamasına göre alt ve üst değerler verilmiştir. Eğer F istatistiği kritik değerın altında ise eş bütünleşme ilişkisinin bulunmadığı, kritik değerın üstünde ise eş bütünleşme ilişkisinin bulunduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Eğer bulunan F istatistik değeri alt ve üst değer arasında kalırsa, bu durumda eş bütünleşmenin olup olmadığına dair bir yorum yapılamaz. ARDL testi ile değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişki belirlenmişse uzun dönem katsayılarının tahminine geçilir (Contok, 2021, s. 105).

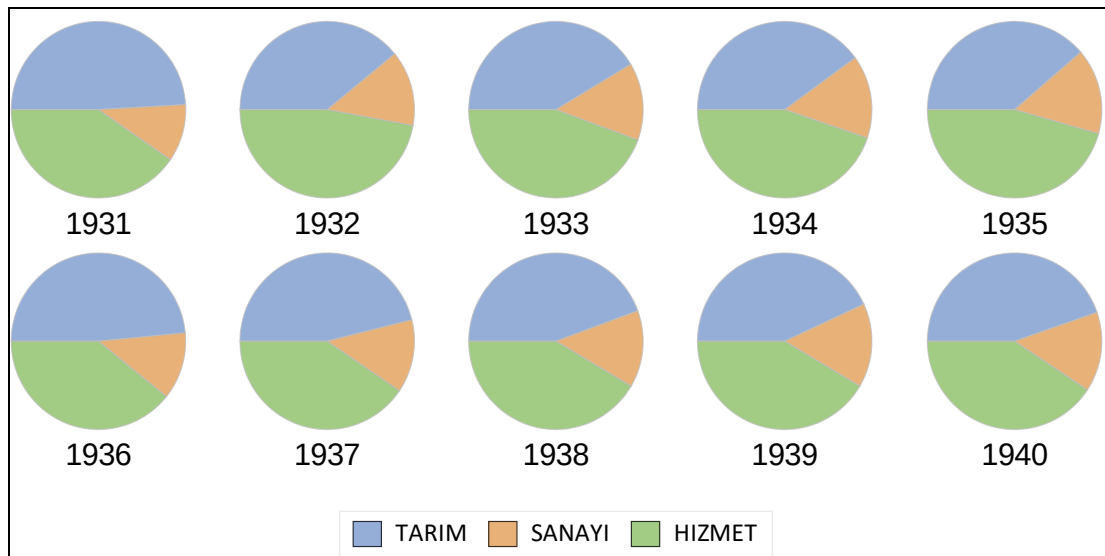
IV. BÖLÜM

BULGULAR

Çalışmada kullanılan değişkenlerin doğal logaritması alınmıştır. Bu yüzden modeller tam logaritmik modellerdir. Elde edilen parametreler esneklik katsayılarıdır.

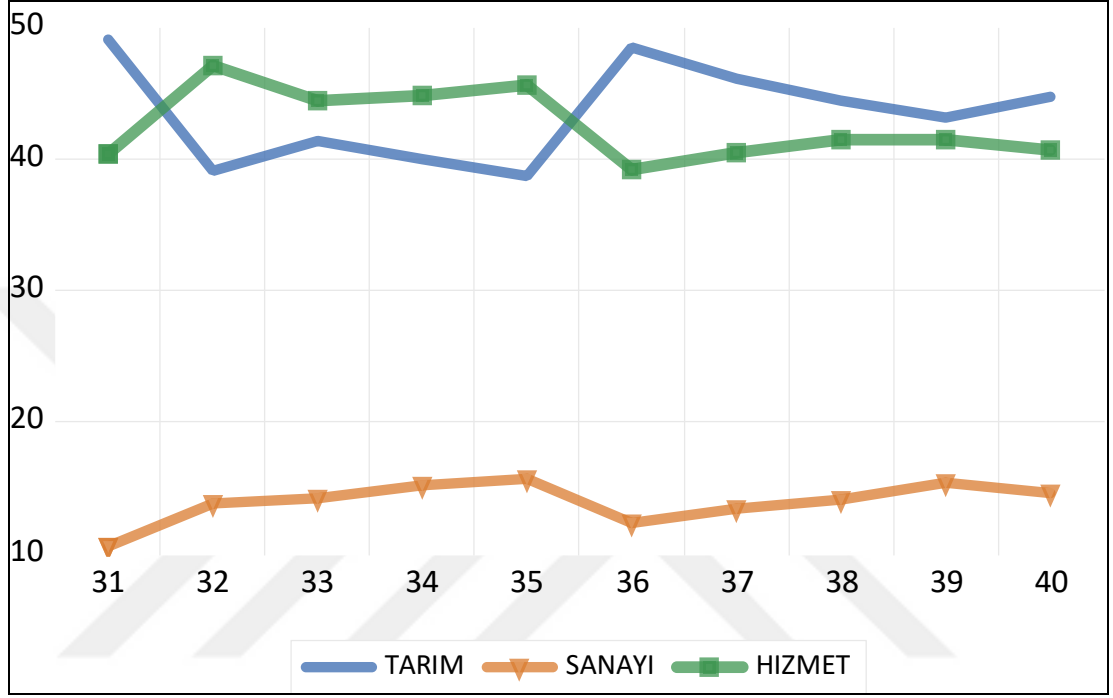
Tarım Sektörünün dünya iktisadı içerisindeki stratejik önemi giderek artmaktadır. Türkiye Cumhuriyet tarihinde sektörler arası yoğunlukları içeren grafik aşağıdadır. Görüldüğü üzere 1931 yılında tarım sektörünün payı yüksektir. Yıllar geçtikçe tarım sektörün payı azalmakta fakat 1936 yılında tarım sektörünün sektörler bazındaki payı yükselmiştir. Bu yükselmeye neden olan olay kalkınma planlarının hayata geçmesidir. Diğer yıllarda ise tarım sektöründe dengeli bir azalma görülmektedir.

4.1. 1931&1940 Yıllar Arası Tarım, Sanayi ve Hizmet Sektörlerin Dağılımı

Şekil 14. 1931&1940 yılları arasında tarım, sanayi ve hizmet sektörlerinin dağılımı

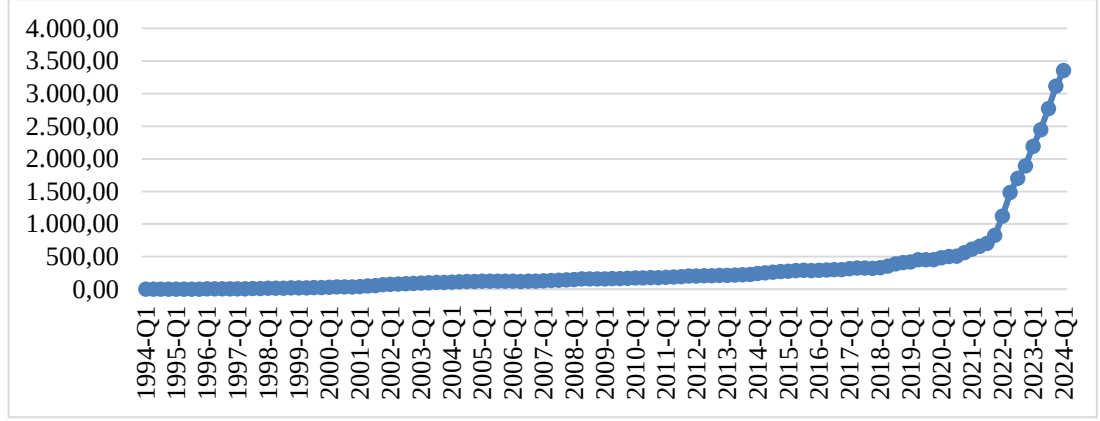
Şekil 14'te 1931 ile 1940 yılları arası tarım, sanayi ve hizmet sektörel dağılımlarının GSYH içindeki paylarının yine farklı bir grafik çeşidi olan çizgi grafiği ile gösterildiğinde aynı zamanda sektörlerin yıllar içerisindeki dalgalanmaları da görülür.

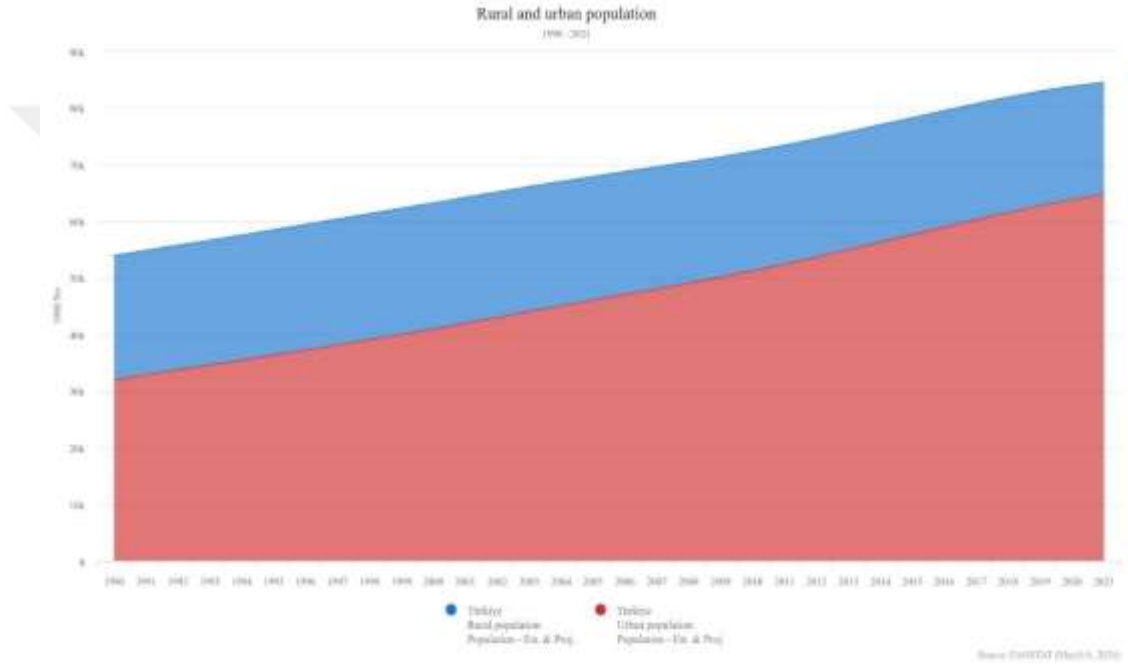
Şekil 15. 1931&1940 yılları arası tarım, sanayi ve hizmet sektörlerinin çizgisel dağılımı

4.2. Nominal Gıda-Kırsal Kentleşme ve Göç Sebepleri

Şekil 16'ya baktığımızda Türkiye'deki nominal gıda ürünlerinin fiyat endeksi 1994Q1-2021-Q3 kadar hafif düzeyde dalgalanarak, dengeli arttığı görülmektedir. Daha sonraki yıllarda ise birden yükselişe geçtiği görülmektedir. Yıllara göre artışın nominal değer ya da reel değer oluşunu anlayabilmek için enflasyondan arındırmak gerekmektedir. Şekil 16'da 2021 yılının dördüncü çeyreğinden başlayarak, 2024 yılının birinci çeyreğine kadar hızla yükselmelerin yaşandığı görülmektedir.

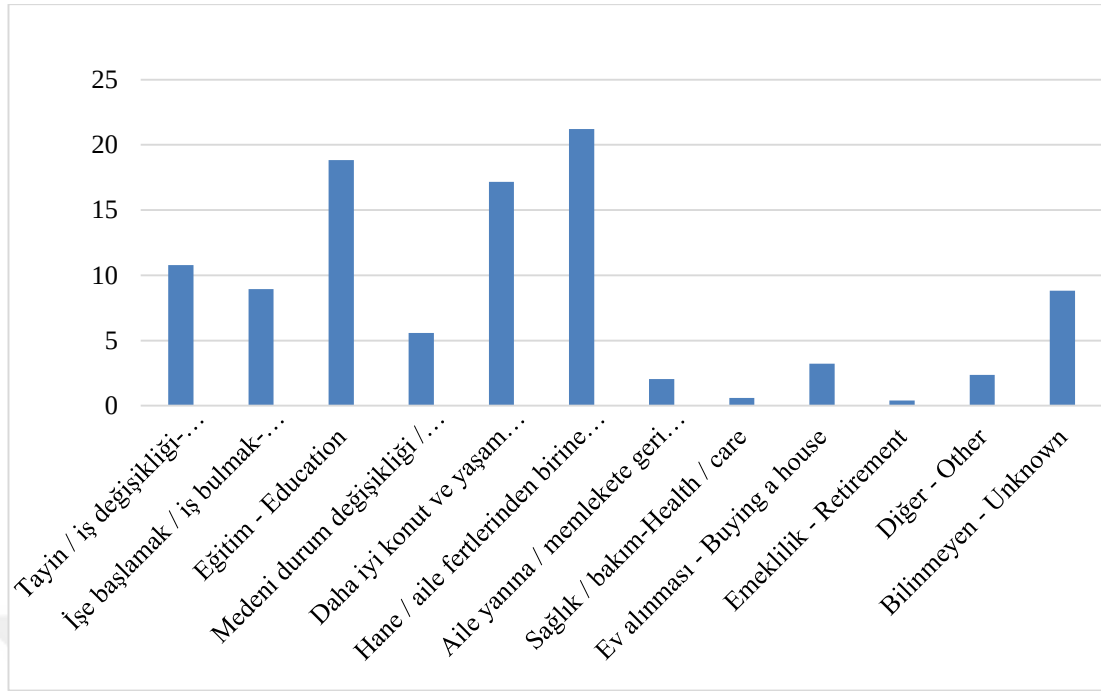
Şekil 16. Nominal gıda ürünleri fiyat endeksi

Şekil 17. Türkiye'de kırsal ve kentleşme grafiği

Şekil 17'de Türkiye'deki nüfusa bakıldığında dağılım Türkiye'de yıllar itibariyle kırsalda yaşayan nüfus oranı değişiklik göstermemektedir. Ancak, kentleşmenin giderek artışı ve kırsaldan kente doğru bir göçün olduğu söylenebilir.

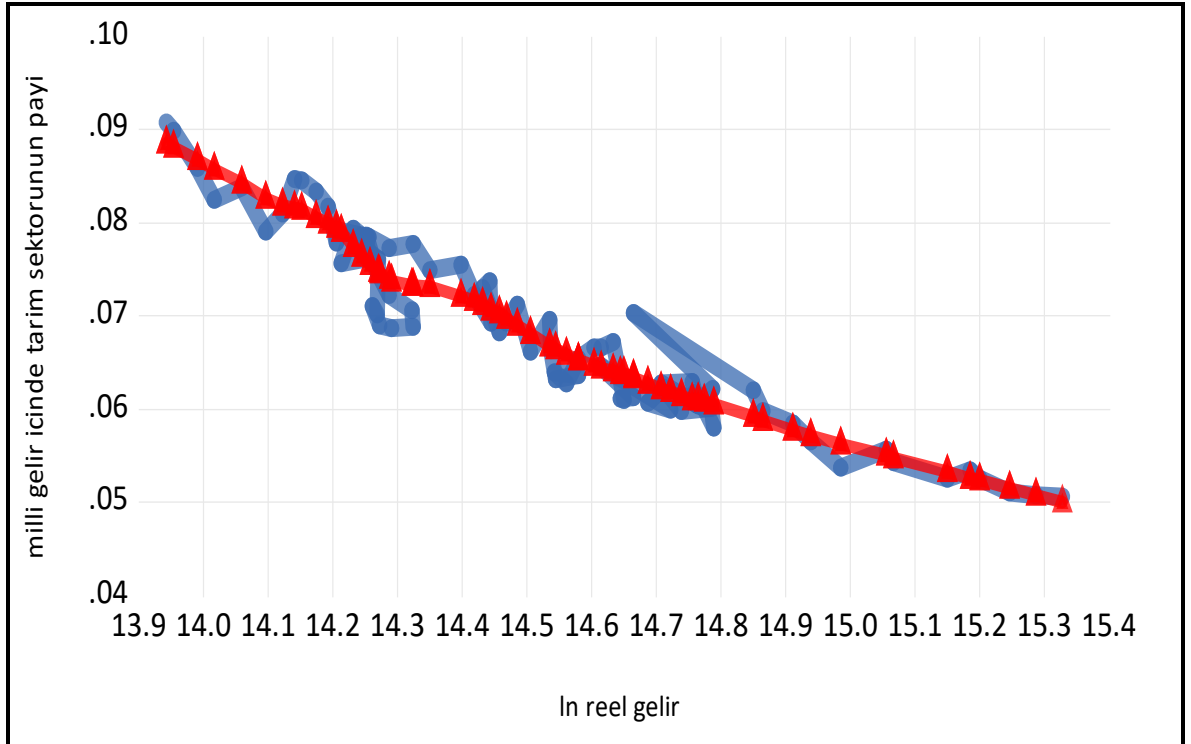
Kırsaldan kente göçün sebeplerine bakıldığında ise dağılım şekil 18'de verilmiştir. Göç sebepleri ele alındığında en yüksek payın "aile fertlerinden birinin göç etmesi", "daha iyi bir eğitim alma isteği", "daha iyi yaşam koşullarına sahip olmak" ya da "iş değişiklikleri", gibi nedenler sayılabilir.

Şekil 18. 2022 Yılı Türkiye'de göç etme sebepleri ve oranları

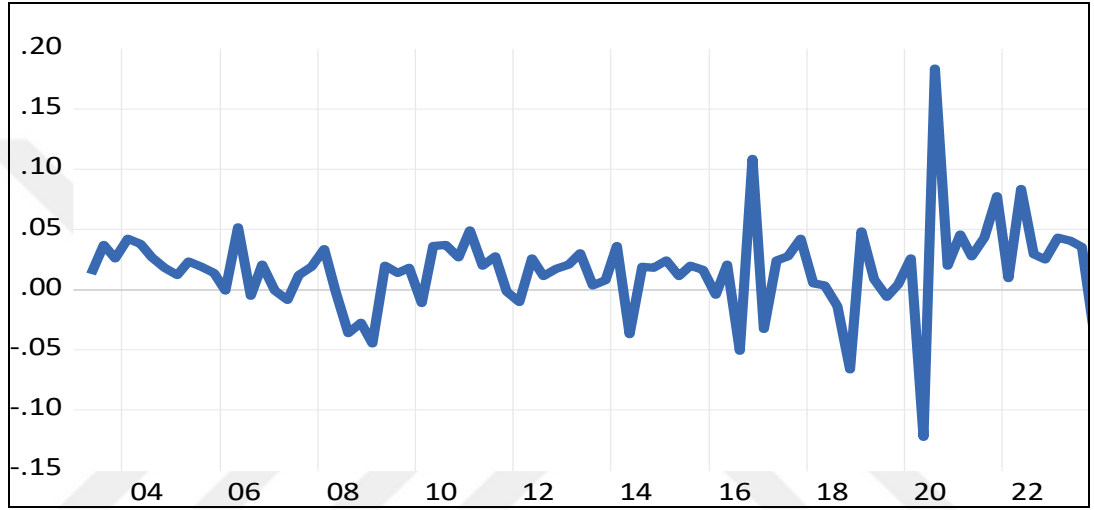
Kaynak: <https://www.fao.org/faostat/en/#country/223>

4.3. X-Y Grafikleri-GSYH Büyüme Oranı ve Tarımsal Destekleme İçin Büyüme Oranı

Şekil 19. Türkiye'de tarım sektörünün milli gelir içindeki payı

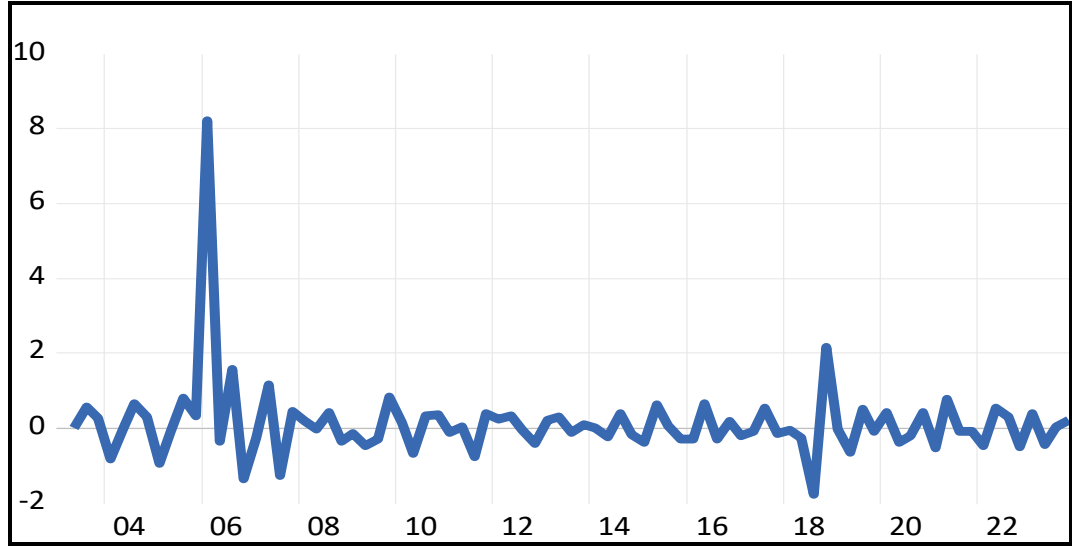
Şekil 19, Türkiye için 2003 ve 2023 yılları arası Reel GSYH değişkeninin doğal logaritmik formu ile GSYH değişkeni içinde Tarım Sektörünün Payı için yapılmış XY grafiğidir. Yatay ekseninde reel GSYH varken, Y ekseninde tarım sektörünün GSYH içindeki payı mevcuttur. Aradaki ilişki negatif eğimlidir. Verilerin serpiyelerinin Eviews 13 programında çizilen "Nearest Neighbor Fit", trendi ise görülmektedir. Anlaşılacağı üzere Türkiye GSYH değeri reel olarak arttıkça tarım sektörünün payı giderek azalmıştır.

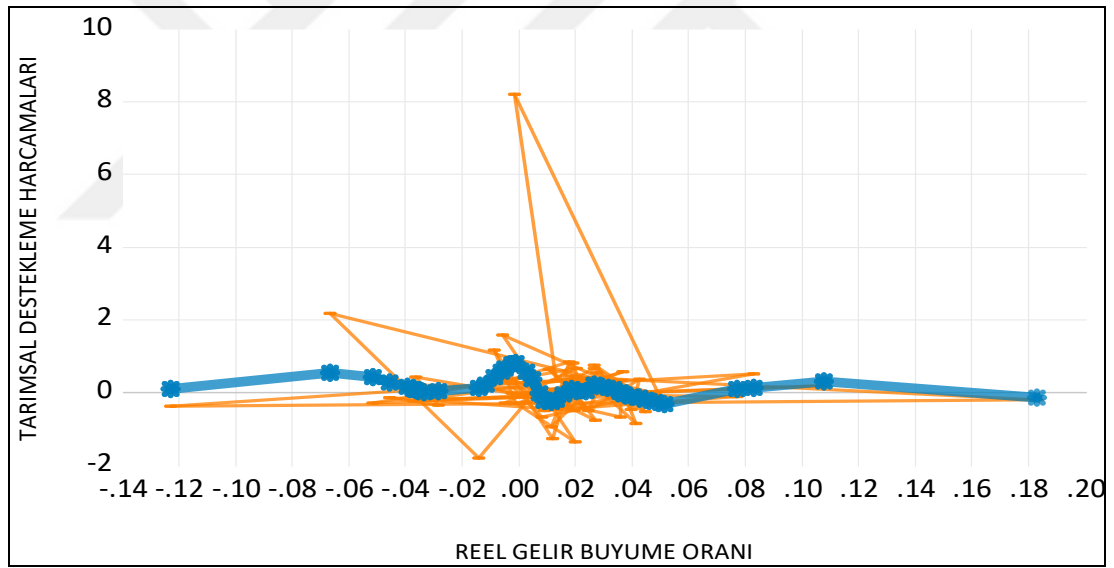
Şekil 20. GSYH büyüme oranı

GSYH büyüme oranlarına bakıldığında ise yaklaşık olarak küçük istisnaların dışında 2015 yılına kadar nispeten istikrarlı giden ekonomi 2008'de yaşanan ekonomik krizden etkilenmiş onun dışında istikrarlı durağanken 2016 yılından itibaren büyüme rakamlarında da bir istikrarsızlık gözlenmekte, 2018'de ani döviz krizi ve 2020'de dünya geleninde yaşanan pandemiden dolayı ekonomide daralmalar görülmüştür.

Şekil 21, Türkiye'de tarımsal desteklerin büyüme oranlarından bahsedilmiştir. Yıllar itibariyle dalgalanmalar olmuş, 2006 yılında aniden keskin olarak göz ile görülür derecede yükselme yaşanmış, daha sonra düşüş yaşanmıştır. Dalgalanmaların görüldüğü bu şekilde, 2018 yılında yaşanan ani döviz krizi ile tarımsal desteklerinin büyüme oranını etkilemiş, daha sonra durağan bir şekilde devam etmiştir.

Şekil 21. Tarımsal desteklerin büyüme oranı

Şekil 22. Tarımsal destekleme harcamaları & Reel gelir büyüme oranı

Tarım sektörü çalışılırken literatürde tarımsal desteklerin varlığı ve önemi gözlenmiştir. Şekil 22, reel gelir büyüme oranı ile tarımsal destekleme serisinin doğal logaritmasının mevsimsellikten arındırdıktan sonra hesaplanan büyüme oranı birlikte XY grafiği ile tanımlanmıştır. Gözlendiği üzere tarımsal destek büyüme oranı sıfır etrafında bir seyir izlemektedir. Burada kullanılan trend türetme türü " Nearest Neighbor Fit" kullanılmıştır.

4.4. Tarım Sektörünün Reel GSYH Oranı ve GSYH İçindeki Payı

Şekil 23. Tarım sektörü reel GSYH'nin toplam GSYH içindeki payı

Tarım iktisadi olarak önemli stratejilere sahip olan sektörlerdendir. Tarım sektörü, istihdam yaratma ülkenin kendi temel ihtiyaç kaynaklarını gidermek, sanayi sektörüne hammadde sağlamak gibi bir çok etken ile ekonomik büyümeye etki etmektedir. Günümüzde teknolojinin de gelişmesi ile birçok bilmeyen ürünlerin üretimini yapma yani yeni üretime olanak sağlama, tarım sektöründe zorlukları gidererek kolaylık sağlamaya gidilmesi ile daha da gelişim göstermiş bu durumda ekonomik büyümeye olumlu etki yaratmıştır. Şekil 23 tarım sektörünün 2003- 2022 tarihleri arasındaki Türkiye'deki GSYH'nın içindeki payının ne kadar olduğunu göstermektedir. Tabloya bakıldığında tarım sektörünün GSYH'daki payının yıllar geçtikçe dalgalı bir şekilde azaldığı görülmektedir. 2008 yılında yaşanan ekonomik krizin tarım sektörünü etkilediği de gözlemlenmektedir. Fakat 2009 yılında tekrar sıçrama yaşanmıştır. 2012 yılının sonlarında düşüşler yaşanmış kendini izleyen diğer yıllarda ise artışlar görülmüş ve dalgalanmalar devam etmiştir. 2020 yılına gelindiğinde ise GSYH içindeki payı artmış fakat sonraki yıllarda bariz bir azalma görülmüştür.

4.5. Birim Kök Testleri

4.5.1. Philips Perron (Pp) Birim Kök Test Sonucu

Tablo 13. Birim Kök Test Tablosu

<u>Seviyede</u>		LNRYSA	LNRYAGSA	LNRESTSA
Sabit	t-İstatistik	0.5459	-0.3972	-2.6012
	Olasılık	0.9873	0.9039	0.0968
		n0	n0	*
Sabit ve Trend	t- İstatistik	-1.5142	-2.2416	-2.3983
	Olasılık	0.8170	0.4604	0.3777
		n0	n0	n0
Sabit ve Trend olmadan	t- İstatistik	4.3679	1.3097	-0.0577
	Olasılık	1.0000	0.9510	0.6607
		n0	n0	n0
<u>Birinci fark alındığında</u>		d(LNRYSA)	d(LNRYAGSA)	d(LNRESTSA)
Sabit	t-İstatistik	-11.1656	-11.8448	-10.2361
	Olasılık	0.0001	0.0001	0.0000
		***	***	***
Sabit ve Trend	t-İstatistik	-11.2217	-12.0044	-10.3421
	Olasılık	0.0000	0.0000	0.0000
		***	***	***
Sabit ve Trend Olmadan	t-İstatistik	-9.6880	-11.5223	-10.1526
	Olasılık	0.0000	0.0000	0.0000
		***	***	***

Not:*** %1 önem düzeyinde ** %5 önem düzeyinde ve * %10 önem düzeyinde değişkenlerin durağan olduklarını ifade etmektedir. T ve I trendi ve sabiti içeren model, I; yalnızca sabiti içeren model ve N ise sabit ve trendi içermeyen modeli belirtmektedir. Tabloda yer alan değerler, PP test değerleridir ve Prob. Değerleri her bir teste ait olasılık değerlerini göstermektedir.

lnysa Türkiye reel GSYH değişkenidir. lnyagsa Türkiye Tarım sektörünün reel GSYH değeridir. lnrdetsa değişkeni de Türkiye tarım sektörü reel destekleme

serisinin mevsimsel arınmış halidir. Tüm değişkenler çeyrek veri formundadır. Tüm mevsimsellik içermiş ve düzeltilmiştir. Birim kök testi sonuçlarında tüm değişkenler Philips Perron birinci derece fark durağandır. Diğer serilerde ise birim kök bulunmamaktadır.

4.5.2. Genişletilmiş Dickey Fuller (ADF) Birim Kök Test Sonuçları

Tablo 14. Genişletilmiş Dickey Fuller (ADF) Birim Kök Test Sonuçları

		Seviyede		
		LNRYSA	LNRYAGSA	LNRESTSA
Sabit	t – İstatistik	0.8631	0.0591	-2.6166
	Olasılık	0.9946	0.9606	0.0937
		n0	n0	*
Sabit ve Trend	t- İstatistik	-0.6437	-2.2638	-2.3983
	Olasılık	0.9735	0.4484	0.3777
		n0	n0	n0
Sabit ve Trend Olmadan	t- İstatistik	4.6989	1.7050	-0.0577
	Olasılık	1.0000	0.9780	0.6607
		n0	n0	n0
		Birinci fark alındığında		
		d(LNRYSA)	d(LNRYAGSA)	d(LNRESTSA)
Sabit	t- İstatistik	-11.4317	-11.9307	-10.2361
	Olasılık	0.0001	0.0001	0.0000
		***	***	***
Sabit ve Trend	t-İstatistik	-11.4816	-11.9799	-10.3843
	Olasılık	0.0000	0.0000	0.0000
		***	***	***
Sabit ve Trend olmadan	t-İstatistik	-4.5253	-11.6731	-10.1608
	Olasılık	0.0000	0.0000	0.0000
		***	***	***

Not:*** %1 önem düzeyinde ** %5 önem düzeyinde ve * %10 önem düzeyinde değişkenlerin durağan olduklarını ifade etmektedir. T ve I trendi ve sabiti içeren model, I; yalnızca sabiti içeren model ve N ise sabit ve trendi içermeyen modeli

belirtmektedir. Tabloda yer alan değerler, ADF test değerleridir ve Prob. Değerleri her bir teste ait olasılık değerlerini göstermektedir.

Birim kök testi sonuçlarında Genişletilmiş Dickey Fuller (ADF) testi serilerinde de tüm değişkenler birinci derece fark durağandır. Diğer serilerde ise birim kök bulunmamaktadır.

4.5.3. Zivot-Andrew Kırılmalı Birim Kök Testi Sonuçları

ZA(1992), Perron (1989)un dışsal kırılma noktasını eleştirmiş ve hipoteze alternatif ekleyerek trend fonksiyonlarında tahminin kırılmalara yol açabileceğini ve buna izin vererek birim kök testinde yer alıp geliştirilmeye devam edilmiştir. Çalışmada LNRYSA, LNRYSAGSA, LNRDESTSA değişkenleri ele alarak Zivot-Andrew Kırılmalı birim kök testi yapılmıştır. Sonuçları ise;

Tablo 15. LNRYSA Zivot- Andrew Kırılmalı Birim Kök Testi

Zivot-Andrews Birim Kök Testi			
Örnek: 2003Q1 2023Q4			
Dahil edilen gözlemler: 84			
Ho Hipotezi: LNRYSA serisinin sabit terimde yapısal bir birim kökü vardır			
Seçilen gecikme uzunluğu: 3 (maksimum gecikme: 4)			
Seçilen kırılma noktası: 2020Q3			
	t-İstatistik	Olasılık	
Zivot-Andrews test istatistiği	-3.314732	1.42E-05	(0,0000331)
1% kritik değer:	-5.34		
5% kritik değer:	-4.93		
10% kritik değer:	-4.58		

Tablo 16 LNRYSAGSA Zivot- Andrew Kırılmalı Birim Kök Testi

Zivot-Andrews Birim Kök Testi			
Örnek: 2003Q1 2023Q4			
Dahil edilen gözlemler: 84			

Tablo16. DEVAMI

H0 hipotezi: LNRİYAGSA yapısal birim köke sahiptir

Seçilen gecikme uzunluğu: 1 (maksimum gecikme: 4)

Seçilen kırılma noktası: 2020Q3

	t-İstatistik	Olasılık
Zivot-Andrews test istatistik	-2.438640	0.067763
1% kritik değer:	-5.34	
5% kriter değer:	-4.93	
10% kriter değer:	-4.58	

Tablo 17. LNRDESTSA Zivot- Andrew Kırılmalı Birim Kök Testi

Zivot-Andrews Birim Kök Testi

Örnek 2003Q1 2023Q4

Dahil edilen gözlemler: 84

H0 Hipotezi: LNRDESTSA yapısal birim köke sahiptir

Seçilen gecikme uzunluğu: 0 (maksimum gecikme: 4)

Seçilen kırılma noktası 2015Q4

	t-İstatistik	Olasılık
Zivot-Andrews Test İstatistik	-2.476250	0.727315
1% kritik değer:	-5.34	
5% kritik değer:	-4.93	
10% kriter değer:	-4.58	

Olasılık değerleri standart bir t dağılımından hesaplanır ve kırılma noktası seçim sürecini dikkate almaym)

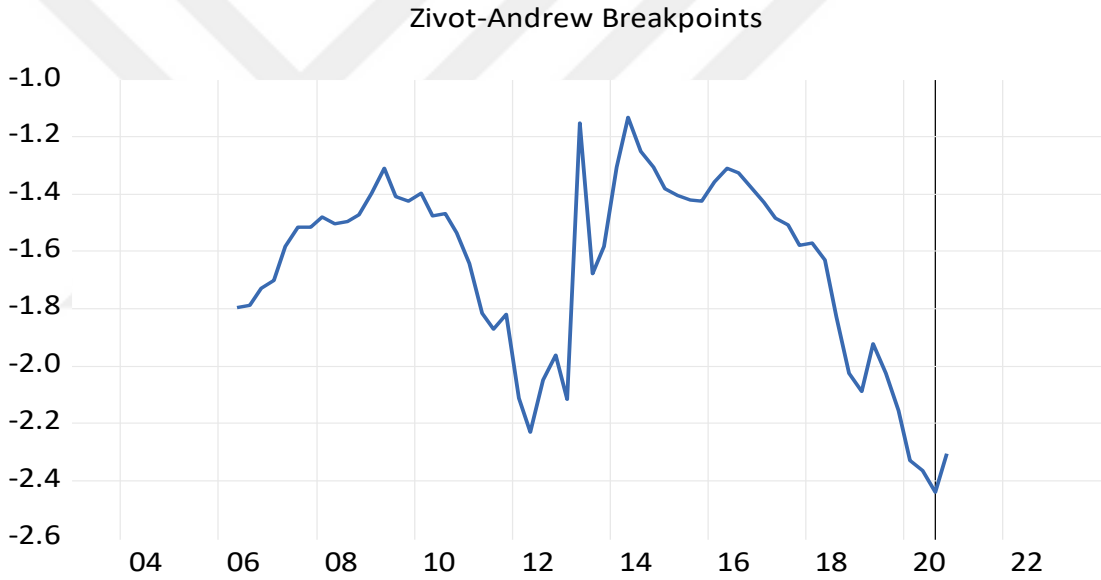
Zivot-Andrews birim kök testi sonuçları tabloda gösterilmektedir. Hesaplanan minimum t -istatistiği değerleri %5 anlamlılık düzeyine göre değerlendirilmiştir. Zivot-Andrews (1992) kritik değerleriyle karşılaştırılmış ve bu değerlerin, kritik tablo değerlerinden mutlak değerce büyük olması durumunda belirlenen tarihlerde meydana gelen kırılmayla durağan olduğu alternatif hipotezler

kabul edilmiştir. Dolayısıyla yapısal kırılma olmadan seride birim kökün varlığını gösteren temel hipotezler reddedilmiştir.

Yapılan analizler sonucunda serilerin tamamının test istatistiği, kritik değerlerden mutlak değerce küçük olarak elde edilmiştir. Bu sonuçlara göre belirtilen tarihlerde meydana gelen yapısal kırılmayla durağan oldukları alternatif hipotezi reddedilerek yapısal kırılma olmadan birim kökün varlığını ifade eden temel hipotezleri kabul görmüştür. Serilere ait Zivot-Andrews testi grafikleri sonraki bölümde verilmiştir.

4.5.3.1. LNRYAGSA İçin Zivot-Andrew Kırılmalı Birim Kök Testi

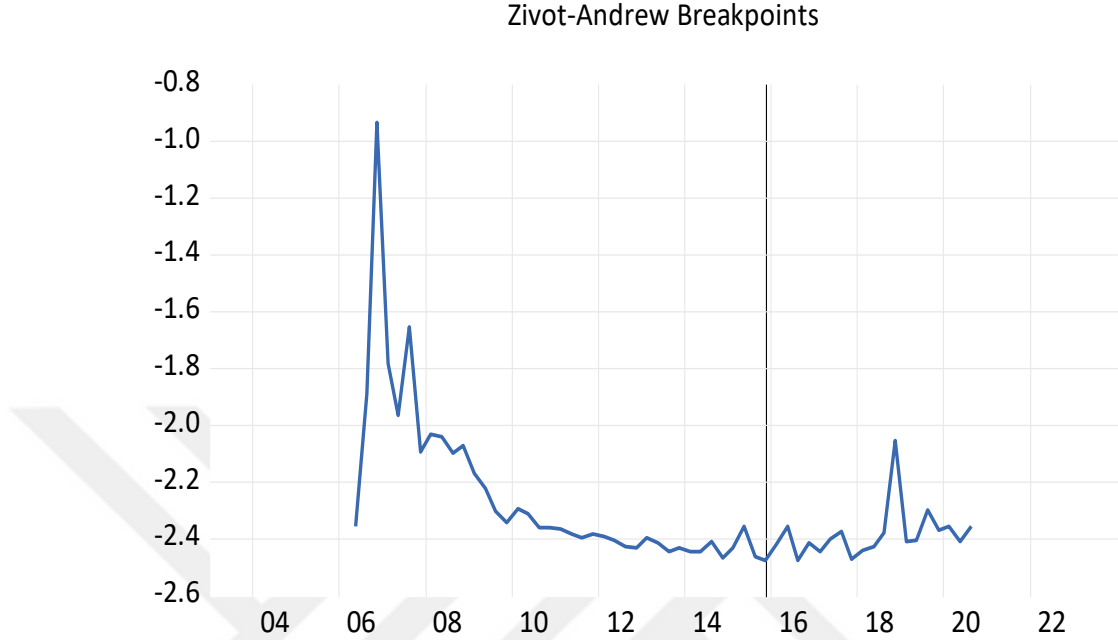
Sonuçları

Şekil 24. LNRYAGSA için Zivot-Andrew kırılma noktaları

Çalışmada kullanılan değişkenlerin Zivot-Andrews (1992) birim kök testiyle analiz edilmeleri sonrasında; şekil 24, kırılma tarihi 2020 yılının üçüncü çeyreğidir, gecikme uzunluğu 0 maksimum gecikme uzunluğu 4 ve durağanlıklarına ait sonuçta 2020 yılında kırılmalar mevcut olduğu ve birim kök olduğu tespit edilmiştir .

4.5.3.2. LNRDESTEKSA İçin Zivot-Andrew Kırılmalı Birim Kök Testi Sonuçları

Şekil 25. LNRDESTEKSA için Zivot-Andrew kırılma noktaları

Çalışmada kullanılan değişkenlerden olan LNRDESTEKSA, Zivot-Andrews (1992) birim kök testiyle analiz edilmeleri sonrasında; şekil 25, LNRDESTEKSA değişkeninin kırılma tarihi(2015-Q4), gecikme uzunluğu (0) olduğu görülmektedir. Ayrıca durağanlıklarına ait sonuçta 2015 yılının dördüncü çeyreğinde kırılmaların mevcut olduğunu ve birim kökün var olduğu görülmektedir. Diğer kırılma noktalarına bakıldığında, 2020 yılında COVID-19 pandemi sürecinde kırılma yaşandığı görülmektedir. Şekil 25’de ise 2015 yılında kırılma olduğu görülmektedir. Bu yıllarda ülke içi yaşanan olayların etkisi olduğu görülmektedir.

4.6. ARDL Test Sonuçları

4.6.1. LNRYSA ARDL Uzun Dönem Sonuçları

Tablo 18. Tahmin edilen uzun dönem sonuçlar

Bağımlı Değişken: LNRYSA				
Yöntem: ARDL				
Tarih: 05/09/24 Saat: 15:39				
Örnek: 2003Q3 2023Q4				
Gözlem sayısı: 82				
Bağımlı gecikmeler: 4 (otomatik)				
Otomatik-gecikmeli regresörler (4 maks. gecikme): LNRYAGSA LNRDESTSA				
DMY				
Deterministik: kısıtlı, sabit ve eğilimsiz (durum 2)				
Model seçim yöntemi: Akaikeinfocriterion (AIC)				
Değerlendirilen model sayısı: 500				
Seçilen model: ARDL(2,0,0,2)				
Değişken	Katsayı	Std. hata	t- istatistik	Olasılık*
LNRYSA(-1)	0.609349	0.106565	5.718084	0.0000
LNRYSA(-2)	0.330661	0.106069	3.117416	0.0026
LNRYAGSA	0.146426	0.047517	3.081523	0.0029
LNRDESTSA	-0.000984	0.001673	-0.588266	0.5581
DMY	0.035048	0.034383	1.019356	0.3114
DMY(-1)	0.036236	0.046872	0.773098	0.4419
DMY(-2)	-0.078871	0.036641	-2.152563	0.0346
C	-0.820689	0.397264	-2.065850	0.0423
R- kare	0.990773	Meandependent var		14.55549
Düzeltilmiş R- kare	0.989900	S.D. dependent var		0.329458
Regresyonun GD'si	0.033110	Akaikeinfocriterion		-3.885481
Toplam Kare sid	0.081125	Schwarzcriterion		-3.650679
Log. benzeri saldırlar	167.3047	Hannan-Quinnriter.		-3.791212
F-istatistiği	1135.105			
Olasılık(F-istatistiği)	0.000000			
*Not: *P değeri ve sonraki test sonuçlarının modeli hesaba katmadığını unutmayı				
Seçim.				

Elde edilen denklem ARDL (2,0,0,2) 'dir. Uzun dönem değişkenler tablo 17'de görülmektedir. Olasılık değerleri %0,5'ten küçükse anlamlı olduğunu olasılık %0,5 büyükse anlamsız demektir. Tabloya baktığımızda milli gelirin (LNRYSA) olasılık değerlerine göz atarsak eski dönemden 2 gecikmesinin istatistiksel olarak anlamlı olduğunu görmekteyiz. Aynı şekilde tarım sektöründe (LNRYAGSA) olasılık değerlerine baktığımızda gecikmeler anlamsız kendisi anlamlıdır. Son olarak desteklemelere (LNRDESTSA) baktığımızda ise gecikmesi istatistiksel olarak anlamsızdır.

Uzun dönem katsayılar yukardaki gibidir. ARDL (2,0,0,2) eşbütünleşme denklemidir. Hata düzeltme denklemi tablo 19'dur.

4.6.2. LNYRYS Hata Düzeltme Kısa Dönem

Tablo 19. LNYRYS için hata düzeltme denklemi

Tahmin Edilen Kısa dönem sonuçlar				
Bağımlı Değişken: D(LNRYSA)				
Yöntem: ARDL				
Tarih: 04/29/24 Saat: 11:11				
Örnek: 2003Q3 2023Q4				
Dahil edilen gözlemler: 82				
Bağımlı gecikmeler: 4 (otomatik)				
Otomatik gecikmeli regresörler(maks. 4 gecikme): LNRYAGSA LNRDESTSA				
DMY				
Deterministik: Sınırlı, Sabit ve Eğilimsiz (Durum 2)				
Model seçim yöntemi: Akaike bilgi kriteri (AIC)				
Değerlendirilen model sayısı: 500				
Seçilen model: ARDL(2,0,0,2)				
Değişken	Katsayı	Std. Hata	t-İstatistik	Olasılık
LNRYSA(-1)*	-0.059990	0.028347	-2.116282	0.0377
LNRYAGSA**	0.146426	0.047517	3.081523	0.0029
LNRDESTSA**	-0.000984	0.001673	-0.588266	0.5581
DMY(-1)	-0.007587	0.021450	-0.353707	0.7246
C	-0.820689	0.397264	-2.065850	0.0423
D(LNRYSA(-1))	-0.330661	0.106069	-3.117416	0.0026
D(DMY)	0.035048	0.034383	1.019356	0.3114
D(DMY(-1))	0.078871	0.036641	2.152563	0.0346
R-kare	0.266104	Ortalama bağlım var		0.016191
Düzeltilmiş R-kare	0.196682	S. D. Bağımlı değişken		0.036942
S. E. gerilemenin	0.033110	Akaike bilgi kriteri		-3.885481
Toplam kare sid	0.081125	Schwarz kriteri		-3.650679
Log benzeri saldırılar	167.3047	Hannan-Quinncrier.		-3.791212
F-istatistiği	3.833107	Durbin-Watson istatistikleri		1.986394
Olasılık(F-istatistiği)	0.001317			
* p-değerleri t-sınır dağılımıyla uyumsuzdur.				
** Sıfır gecikmeli değişken.				

4.6.3. LNRYSA Hata Düzeltme Tablosu

Tablo 20. LNRYSA için hata düzeltme denklemi

Bağımlı değişken: D(LNRYSA)	
Yöntem: ARDL	
Tarih: 04/29/24 Saat: 11:11	
Örnek: 2003Q3 2023Q4	
Dahil edilen gözlemler: 82	
Bağımlı gecikmeler: 4 (Otomatik)	
Otomatik gecikmeli regresörler (maks. 4 gecikme): LNRYAGSA LNRDESTSA	
DMY	
Deterministik: Sınırlı, Sabit ve Eğilimsiz (Durum 2)	
Model seçim yöntemi: Akaike bilgi kriteri (AIC)	
Değerlendirilen model sayısı: 500	
Seçilen model: ARDL(2,0,0,2)	

Tablo20. DEVAMI

Değişken	Katsayı	Std. Hata	t-İstatistik	Olasılık
COINTEQ*	-0.059990	0.009393	-6.386847	0.0000
D(LNRYSA(-1))	-0.330661	0.098655	-3.351685	0.0012
D(DMY)	0.035048	0.032378	1.082464	0.2824
D(DMY(-1))	0.078871	0.032483	2.428050	0.0175
R-kare	0.266104	Ortalama bağımlı var		0.016191
Düzeltilmiş R-kare	0.237877	S.D. bağımlı değişken		0.036942
S.E. gerilemenin	0.032250	Akaike kriteri		-3.983042
Toplam kare sid	0.081125	Schwarz kriteri		-3.865641
Log benzeri saldırlar	167.3047	Hannan-Quinncrier.		-3.935907
F-istatistik	9.427372	Durbin-Watson istatistikleri		1.986394
Olasılık(F-istatistik)	0.000022			

* p-değerleri t- sınır dağılımıyla uyumsuzdur.

Hata düzeltme denklemi, tablo 19' da görüldüğü gibi kat sayısı negatif ve istatistiksel olarak anlamlıdır. Kısa dönem şokların takiben uzun dönem dengesinde %6,38 düzeltme derecesiyle meydana gelen sapların bir dönem sonrasında giderilebildiği gösterilmektedir. Bu da tarım sektörüne gelen bir şok yaklaşık 16 periyotta düzelebilir. Geç düzelmemin sebebi ise tarım sektörünün üretim esnekliğinin düşük olmasıdır.

4.7. Sınır Test Sonucu

Bound Sınır testi seriler arasında eşbütünleşmenin varlığını sınamaktadır. Hesaplanan F istatistiği kritik tablo değerleri ile sınırlanır. Elde edilen 7,73 değeri %1 hata payı ile I(1) tablo değerinden büyük olduğu için eşbütünleşmenin varlığı kabul edilecektir.

Boş hipotez: Düzey ilişkisi yok

Eşbütünleşen değişken sayısı: 3

Trend türü: Dinlenme. Sabit (Durum 2)

Örnekleme büyüğü: 82

Test istatistiği	Değer
F-istatistiği	7.739985

Tablo 21. Sınır testi kritik değerleri

	10%		5%		1%	
Örnek Boyutu	I(0)	I(1)	I(0)	I(1)	I(0)	I(1)
80	2.474	3.312	2.920	3.838	3.908	5.044
Asimptotik	2.370	3.200	2.790	3.670	3.650	4.660

* (0) ve (1) sırasıyla durağan olmayan sınırlardır.

Tablo 22’de görüldüğü gibi Obs*R-kare olasılık değeri 0,8765 olduğundan bu da %0,5 ten büyük olduğun için H_0 kabul edilir. H_0 = Otokorelasyon yoktur.

Tablo 22.Otokorelasyon testi

Breusch-Godfrey Seri Korelasyon LM Test:			
Boş hipotez: 2 gecikmeye kadar seri korelasyon yok			
F-istatistiği	0.116128	Olasılık F(2,72)	0.8905
Obs*R- kare	0.263662	Olasılık Ki-kare(2)	0.8765

Tablo 23, Değişen varyans testidir. Olasılık değerine Obs*R-kare baktığımızda 0,1535 olduğunu görmekteyiz bu da %0,5’te büyük olduğundan H_0 kabul edilir. H_0 = Değişen Varyans yoktur.

Tablo 23 Değişen varyans

Değişen Varyans Testi: Breusch-Pagan-Godfrey			
Boş hipotez: Homoskedasticity			
F-istatistik	1.582020	Olasılık. F(7,74)	0.1541
Obs*R-kare	10.67398	Olasılık. Ki-Kare(7)	0.1535
Açıklanmış ölçekli SS	30.00415	Olasılık. Ki-Kare(7)	0.0001

4.8. Ramsey Testi Sonucu

Tablo 24. Ramsey testi

Ramsey RESET Test			
Denklem: BAŞLIKSIZ			
İhmal Edilen Değişkenler: Uygun değerlerin kareleri			
Şartname: LNRYSA LNRYSA(-1) LNRYSA(-2) LNRYAGSA			
LNRESTSA DMY DMY(-1) DMY(-2) C			
	Değer	Df	Olasılık
t-istatistik	1.170037	73	0.2458
F-istatistik	1.368986	(1, 73)	0.2458
Olasılık oranı	1.523523	1	0.2171
F testi özeti:			
	Toplam Sq.	Df	Ortalama Kare
Test SSR	0.001493	1	0.001493
Kısıtlı SSR	0.081125	74	0.001096
Sınırsız SSR	0.079632	73	0.001091
LR testi özeti:			
	Değer		
Kısıtlı LogL	167.3047		
Sınırsız LogL	168.0665		

Ramsey Reset testi ile modelde yer alması gerektiği halde bulunmayan değişkenlerin varlığı incelenir. Olasılık değerinin 0.05'ten küçük olması durumunda tanımlama hatası vardır denilebilir (Gümüşsoy, 2021 s, 48). $P= 0.2171$ olduğundan modelde tanımlama hatası yoktur.

SONUÇ VE TARTIŞMA

Tarım, dünya da gıda ihtiyacının giderilmesi için önem arz etmektedir. Bunun yanı sıra ülkenin emek yoğun sektörü olan tarım, ekonomik büyümeye de katkı sağlamaktadır. Dünyada, bugünkü gelişmişlik belirtilerinden biri de tarımın, ekonomi içindeki payının düşük olmasıdır. Bu payın düşük olması, tarım toplumundan çıkıldığının ve sanayinin geliştiğinin bir göstergesidir. Tarım önce ki yıllara bakıldığında, önemli bir rol üstlenirken, şimdi ki zamanda önemliliğini yitirmiştir, demek mümkündür.

Türkiye’de desteklemelerin ödemelerimin fazla olması tarım sektöründeki yapısal bozukluğun sonucu ve nedenidir. Tarımsal faaliyetlerden geçimini kazanan nüfusun, gelirden herhangi aşağı yönlü değişimin telafi edilmesi, desteklemedeki ödemelerin yönünü negatif olması ve engel oluşturması, diğer sektörlerle kaymalarına neden olmaktadır (Bulut, 2008, s.78). Tarımla ilgilenen nüfusun fazla olması, bu sektör üzerinde çalışanların, gelirlerinin belirli bir düzeyde koruması gerektiğini ve desteklemedeki ödemelerin kısa vadede azalmasına imkân vermemektedir. Bu durumda, tutarlı politikalarla uzun zamanlı politikaların, çalışanlar açısından üretim yapmalarına olanak sağlarken, bu sektör üzerinde uzmanlaşmaya giderek, ihracat olanaklarının fazlalaştırılması ve uzun dönemde ortalama maliyetleri azaltıcı etkisinden kaynaklı tarımsal işletmeleri ölçek büyüklüğünün fazlalaştırması gerekmektedir. Üreticilerin, organikleşmesi vb. durumlar da tarımsal piyasada fiyat farklılıklarına yol açtığı görülmektedir. Destekleme ödemelerinde, ilk önce telafi edici artışlar oluşturmak amaçlanmaktadır. Üretimi yapanların gelirlerin başka şekilde karşılaması ve gelirin çeşitlendirilerek istikrarının olması, devlet bütçesine yapılacak olan destekleme ödemelerinin düşmesine imkân sunmaktadır.

Türkiye, kendi gıda üretiminde ve tarımsal üretimi ile kendi kendine yetebilen ülke iken, tarımda gelişmiş olan ülkelere göre tarımsal gücü yüksek değildir. Tarımda oluşan yapısal bozukluk sonucu, tarımda verimliliğin istenilen düzeye gelmediğini ve tarım sektörünün diğer sektörlerle entegre olmaması önemli sorun olduğunun göstergesidir. Tarımda uygulanacak olan politikaları yeni bakış açısı geliştirerek somut tarım politikaları oluşturup, uygulanması önemlilik arz etmektedir.

Tarım sektörünün hem gelişen sanayisi ile dünya ekonomisinde yerini alırken, düşük üretim esnekliği ile de üzerinde daha titizlikle durulması gerektiğini göstermektedir. Çalışmada, 2003-2023 yılları arası Türkiye ekonomisi için tarım sektörünün tarihçesi, gelişimi ve konuya dair yapılan sayısal değerlendirmeler yapılmıştır. Öncelikle dünya ülkeleri ve ülke grupları için tarım sektörünün profili ve destekleri ve ülke ekonomilerindeki katkıları derlenmiştir. Daha sonra Türkiye’de tarım desteklemeler, tarımda GSYH payları alınarak, ampirik çalışmalar yapılmıştır. Türkiye ekonomisi tarım sektörünün gelişimi tarihçesi, verilen destekler gözlenip derlenmiştir. Ardından yapılan ARDL testi ile sektörün milli gelir içindeki payı ve etkileri ve desteklerin etkileri ölçülmüştür. Yapılan analizler sonucunda Türkiye tarım sektörü toplam gelir içinde giderek azalmıştır.

Subaşı ve Ören’inin 2014 yılında ABD için 1990-2010 yıllar arasında yaptıkları çalışmada Malmquist indeksi, Almon ve Koyck yaklaşım modeli, VAR Durağanlık testi, Johansen eşbütünleşme ve Granger nedensellik testlerini kullanarak tarımsal büyüme ile AR-GE harcamalarının uzun dönemde eşbütünleşme ile test edilerek, tek yönlü nedensellik tespit edilmiştir.

Çütçü ve Telli’nin 2019 yılında Türkiye’nin 2013/1-2016/12 yıllar arasında yaptıkları çalışmada Gregory-Hansen tek kırılmalı eşbütünleşme, Hacker-Hatemi nedensellik testlerini kullanarak IPARD desteklerindeki artışın Türkiye’de tarım ihracatını olumlu yönde etkilediğine ve tarım ihracatçılarının IPARD destekçilerine doğru tek yönlü nedensellik olduğu tespit edilmiştir.

Terin ve Güler' in 2013 yılında Türkiye için 1990-2012 yıllar arasında yaptıkları çalışmada Zaman serisi regresyon analizi, Dickey- Fuller kök testi kullanarak tarımsal destek ve tarıma yapılan sabit sermaye yatırımları ve tarımda GSYH büyümeyi pozitif yönde etkilediğini fakat tarım istihdamındakilerinin nüfusu büyümeye negatif etki sağladığını öne sürmüşlerdir.

Bu çalışmalara da bakılacak olursa, araştırmamın anlamlılığını göz önüne koymaktadır. Çalışmada, Türkiye için 2003- 2023 yıllar arasında yapılan Dickey - Fuller birim kök testi, Phillips Perron (PP) testi ve ARDL eşbütünleşme testini kullanarak elde edilen sonuç reel GSYH'nın tarım sektörünün GSYH' yı olumlu etkilediği görülmektedir. Sonuç olarak Türkiye’de tarım sektörüne önem verilerek birçok çalışma yapılmalıdır. Süreç içerisinde AB’ye üyelik ile dönüşüm çalışmaları kaçınılmaz olmuştur. Buna göre sürecin hızlandırılarak reformların geliştirilmesi, ülke içinde tarımın desteklemeleri yapılırken üreticinin arz edilenin ne olduğunu belirleyerek, tarımsal desteklemeler yapılması, bu desteklemelerin devamlı ve sürdürülebilir olması, Türkiye tarımı ve milli geliri için avantaj oluşturacaktır.

KAYNAKLAR

- Acar, M. ve Aytüre, S (2014). *Dünyada ve Türkiye'de Tarım ve Tarım Politikalarının Geleceği*. Ekin Basım Yayım Dağıtım. Bursa. Türkiye, 10.
- Acar, M. ve Bulut, E. (2009). Türkiye’de ve Dünyada Tarımsal Destekleme Politikalarında Son Gelişmeler. *Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*,9(17), 1-19.
- Açar, B. (2021). *Türkiye’de 2000’li yıllarda tarım politikalarının güvencesi ve yönetim üretime etkileri: Bayramiç ilçesi örneği*. MEF Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Adanacıoğlu, H. 2014. Tarımsal Üretimde Doğrudan Pazarlama Kavramı ve Pazarlama Etkinliği Açısından Dolaylı Pazarlama Karşılaştırılmalı Analizi: İzmir İli Urla İlçesi Balıklıova Köyü Örneği. *XI. Ulusal Tarım Ekonomisi Kongresi*, 3-5 Eylül, Samsun.
- Akdeniz, Z. (2019).*Türkiye’de Tarım Sektörü ve 2000’li Yıllarda Tarımda İzlenen Politikalar*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Akman, M. (2006).*Türkiye’de 1990 Sonrası Uygulanan Tarım Politikalarının Bütçe Politikaları Çerçevesinde İncelenmesi*. Doctoral Dissertation, DEÜ Sosyal Bilimleri Enstitüsü (Erişim Adresi: file:///C:/Users/Win10/Downloads/189860.pdf)
- Aktaş E, Tuncer, İ., Aydın, M. (2010). *1980 Sonrası Ekonomik Krizlerin Türkiye Tarım Sektörü Üzerindeki Etkileri*. University Library of Munich, Germany(Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/802408>)

- Albayrak, H. (2017). *AB Tarım Politikaları Açısından Türk Tarımında Katılımcı Bir Model Önerisi: Tigem Örneği*. Hiper Yayın, İstanbul.
- Arslan, E. Ve Solak, A. (2019). Tarım Politikası ve Türkiye’de 2002 Yılı Sonrası Uygulanan Tarımsal Destekler. *International Social Mentality And Researcher Thinkers Journal*, 5(19), 790-804
- Arslan, G. (2021). Türkiye’de Tarım Sektörünün Temel Sorunları Ve Uygulanan Tarım Politikalarının Türkiye Ekonomisi Üzerine Etkileri: 2000-2018. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Nevşehir.
- Aydın, A. & Güner, A. (2020). Covid-19 Salgının Tarım Sektörü ve Gıda Güvenliği Üzerine Etkisi: Türkiye Üzerine Bir Değerlendirme. *Artuklu Kaime Uluslararası İktisadi Ve İdari Araştırmalar Dergisi*, 3 (2), 155-171.
- Aytop, Y., & Işık, F. (2020). Gaziantep İlindeki Tüketicilerin Yumurta Tüketim Alışkanlıklarının Belirlenmesi. *Türk Tarım Ve Doğa Bilimleri Dergisi*, 7(1), 269-275.
- Bakırcı, N. (2020). 2000 Sonrası Türkiye Tarım Politikalarının Endüstriyel Tarım Ürünlerinden Şeker Ve Tütün Üretimine Etkileri. *Econharran*, 4(5), 91-116.
- Başdemir, Ş. (2021). *2001-2020 Döneminde Türkiye’de Tarım Alanları ve Bitkisel Ürünler Yönelik Tarımsal Destekleme Ödemelerinin Seyri ve Değerlendirilmesi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Bingöl, Ş. & Meçik, O. (2021). Yeni Kapitalizm ve Türkiye’de Tarım Sektörünün Dönüşümü. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 23 (2), 586-605.
- Bozoğlu, M. (2019) Tarım Politikasının İlgili Alanları 3-25 (Erişim Adresi: <https://Avys.Omu.Edu.Tr/Storage/App/Public/Mehmetbo/68813/2.Tarım%20&%20gıda%20pol%C4%B0t%C4%B0kasının%20%C4%B0lg%C4%B0%20alanları.Pdf>)
- Bulmuş, İ. (1978). *Tarımsal Fiyat Oluşumuna Devlet Müdahalesi* (Ankara İktisadi Ve Ticari İlimler Akademisi Yayın, Ankara) 3-10 (Erişim

Adresi:<https://www.Nadirkitap.Com/Tarimsal-Fiyat-Olulumuna-Devlet-Mudahalesi-İsmail-Bulmus-Kitap21780116.Html>).

- Cengiz, Ç.(2010). Avrupa Birliği Tarım Politikalarında Reformlar Ve Sonuçları. Yüksek Lisans Tezi. Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Avrupa Birliği Anabilim Dalı Avrupa Birliği Programı. (Erişim Adresi: file:///C:/Users/casper/Downloads/261510.pdf)
- Civan, A. (2010). Türkiye’de Tarımsal Destek Politikaları. *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 25(1): 127-146.
- Çoban, Y. (2014).*Türkiye Ekonomisi*. Sözcü Kitabevi, İstanbul.
- Çütçü, İ. & Telli, R. (2019). Avrupa Birliği Tarımsal ve Kırsal Kalkınma Destek Programı (IPARD) ile Tarım İhracatı İlişkisi: Türkiye Örneği. *İktisadi İdari ve Siyasal Araştırmalar Dergisi*, 4 (8), 101-117.
- Değirmenci, S. (2019).*2000 Sonrası Türkiye Tarımında Dönüşümün Temel Bileşenleri: Devlet-Sermaye İlişkileri Ekseninde Talepler ve Yasal Düzenlemeler*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Demirdöğen, A., Ören, M. N. ve Alemdar, T. (2012). Türkiye’de Tarım Politikaları Kapsamında Sağlanan Destekler ve Kırsal Yoksulluk. *10. Ulusal Tarım Ekonomisi Kongresi*, Turkey.
- Demirdöğen, A., Ören, M. ve Alemdar, T. (2010). Türkiye’de Tarım Politikaları Kapsamında Sağlanan Destekler Ve Kırsal Yoksulluk. *Ulusal Tarım Ekonomisi Kongresi*, Konya.
- Dernek, Z. (2005). Tarım Ekonomisi ve İşletmeciliği, Isparta (Erişim Adresi:<https://Gantep.Summon.Serialssolutions.Com/?#!/Search?Ho=T&Include.Ft.Matches=F&L=TuTu&Q=Zeynep%20dernek>)
- Dinler, Z. (1991).*Tarım Ekonomisi* (Ekin Kitabevi Yayınları, Bursa.
- Direk, M. (2012).*Tarım Tarihi ve Deontoloji*, Eğitim Kitapevi, Konya.
- Doğanay, H. ve Coşkun, O. (2019). Tarım Coğrafyası, Pegem Akademi, Ankara.

- DPT (Devlet Planlama Teşkilatı) (2006). *Dokuzuncu Kalkınma Planı 2007-2013*, Ankara. (Erişim Adresi: https://www.Sbb.gov.Tr/Wp-Content/Uploads/2022/07/Dokuzuncu_Kalkinma_Plani-2007-2013.Pdf)
- DPT(2000). *Tarımsal Politikalar ve Yapısal Düzenlemeler Özel İhtisas Komisyonu Raporu*. Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığı Yayınları Özel İhtisas Komisyonu Raporu No: 534. Ankara.
- Durak, B. ve Karadağ, N.C. (2017). Türkiye'de Tarım Politikaları ve Vergilendirilmesi-1. *Hukuk ve İktisat Araştırmaları Dergisi*, 9(1), 89-104.
- Eğri, T. (2014). 2000 Sonrası Türk Tarım Politikalarında Dönüşüm ve Çiftçi Algısı: Kırklareli Örneği. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 14(1), 89-104.
- Erbay, R. (2013). Ekonomik Kalkınmada Tarımın Rolü: Türkiye Üzerine Bir Değerlendirme. *Balkan Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(4), 10
- Erbay, R. (2013). Ekonomik Kalkınmada Tarımın Rolü: Türkiye Üzerine Bir Değerlendirme. *Balkan Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(4), 0-5.
- Eştürk, Ö., & Ören, M. N. (2014). Türkiye'de tarım politikaları ve gıda güvencesi. *Yüzüncü Yıl University Journal of Agricultural Sciences*, 24(2), 193-200.
- Garner, E., & Campos, A. (2014). *Identifying the "Familyfarm" An Informal discussion Of The concepts and definitions*. (Erişim Adresi: <https://Ageconsearch.Umn.Edu/Record/288978/?V=Pdf>)
- Gaytancıoğlu, O. (2009). *Türkiye'de ve Dünyada Tarımsal Destekleme Politikası*. İstanbul: İstanbul Ticaret Odası. (Erişim Adresi: <https://Kutuphane.Tarimorman.gov.tr/Vufind/Record/16570>)
- Gedik, Y. (2023). Tarımsal Pazarlama: Faydaları, Zorlukları ve Stratejileri Üzerine Kavramsal Bir Çerçeve. *Turizm Ekonomi Ve İşletme Araştırmaları Dergisi*, 5(1), 134-147. (Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/turek/issue/78710/1267297>)
- Gujarati, D.N. (2005), Temel Ekonometri, Üçüncü Baskı, İstanbul, 33. Enders, Walter (1995), Applied Econometric Time Series, Birinci Baskı, Wiley.

- Gülliz, C. (2021). *Türkiye'de Tarımsal Kalkınma İçin Bir İşletme Planı = Sürdürülebilir Organik Tarım Entegreleri*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gedik Üniversitesi, İstanbul.
- Günaydın, G. (2006). *Türkiye Tarımı ve Değişme Eğilimleri*, (Erişim Adresi: http://www.Zmo.Org.Tr/Odamiz/Turkiye_Tarimi_Degisme_Egilimleri.Php],(05.03.2006))
- Güreşçi E. (2009). Kırsal Göç ve Tarım Politikaları Arasındaki İlişki, Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, S. 22, ss. 51-67.
- Gürlük, S. ve Turan Ö. 2013 *Euro pean union and turkey – Commonagri cultural policy and turkis hagriculture*. Ekin Publishing Company, Bursa.
- Hatunoğlu, E. E., & Eldeniz, F. (2012). 2000 Yılı Sonrası Türk Tarım Sektöründe Yapısal Dönüşüm Politikaları. *Sayıştay Dergisi*, (86), 27-56.
- Çin Kültür Merkezi Erişim Adresi: <https://Cinkultur.Com/Cin-Tarimi/> Erişim Tarihi: 17.02.2023
- Brezilya Kültür Merkezi Erişim Adresi: <https://www.Brezilyakultur.Com/Brezilya-Ekonomisine-Yon-Veren-Sektorler/#:~:Text=Tar%C4%B1m%20alan%C4%B1daki%20temel%20%C3%Bcr%C3%Bcnler%20aras%C4%B1nda,Manganez%2c%20manyezit%20ve%20kalay%20bulunuyor>. Erişim Tarihi: 17.02.2023
- Birleşmiş Milletler Gıda ve Tarım Örgütü Erişim Adresi: https://www.Mfa.gov.tr/Birlesmis-Milletler-Gida-Ve-Tarim-Orgutu-Fao_.Tr.Mfa.2023 Erişim Tarihi: 05.07.2023
- 2019 Yılı TC. Strateji Ve Bütçe Bakanlığı Erişim Adresi: <https://www.Sbb.gov.tr/Tarim/> Erişim Tarihi: 15.05.2022
- Türkiye Çiftçi Sayısı Erişim Adresi: <https://www.Sozcu.com.tr/Turkiye-De-Ciftci-Sayisi-2-Milyon-177-Bine-Dustu-P23982> Erişim Tarihi: 16.05.2023
- Tarım Orman Bakanlığı Erişim Adresi: https://www.Tarimorman.gov.tr/Sgb/Belgeler/Bakan%C4%B1k_Faaliyet_Raporlar%C4%B1/2019%20yili%20faaliyet%20raporu.Pdf Erişim Tarihi: 22.08.2023

Tarım Orman Bakanlığı Erişim Adresi:
https://www.Tarimorman.gov.tr/Sgb/Belgeler/Performans%20programlar%C4%B1/2023_Tob_Performans_Program%C4%B1.Pdf
 Erişim Tarihi:22.08.2023

Strateji Bakanlığı Erişim Adresi:
<https://www.Tarimorman.gov.tr/Trgm/Taryat/Belgeler/Yay%C4%B1nlar/Tarım%20ve%20orman%20bakanlı%C4%9eı%20destekleme%20b%C3%9cleten%C4%B0%202023.Pdf> Erişim Tarihi: 22.08.2023

İnmez, İ. (2020). Şanlıurfa Ekonomisinde Pamuk Üretiminin Etkileri. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Gelişim Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü. Ekonomi Ve Finans Anabilim Dalı Ekonomi Ve Finans Bilim Dalı. İstanbul. (Erişim Adresi:<https://acikerisim.gelisim.edu.tr/xmlui/bitstream/handle/11363/2776/642829.pdf>)

Kamacı, A.(2006). Türkiye’de Tarımsal Destekleme Politikalarının Etkinliği Ve Otp’ye Uyum Analizi. Yüksek Lisans Tezi. Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Enstitü Anabilim Dalı: İktisat. Sakarya. (Erişim Adresi:<https://acikerisim.sakarya.edu.tr/xmlui/bitstream/handle/20.500.12619/92288/T02634.pdf?sequence=1&isAllowed=y>)

Kan, M., Kan, A., Nizam, D., Perkin, A. Y., Everest, B. Ve Taşçıoğlu, Y. (2020). Dünyada ve Türkiye’de Kırsal Kalkınma Uygulamalarındaki Durum ve Gelecek Türkiye Ziraat Mühendisliği, IX. Teknik Kongresi, (S. 687-710). TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası.

Kandemir, O. (2011). Tarımsal Destekleme Politikalarının Kırsal Kalkınmaya Etkisi. *Ekonomi Bilimleri Dergisi*, 3(1), 103-113. (Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/56674>)

Karakaya, M. C. (2023). *OECD Ülkelerinde Tarımsal Destekleme Politikalarının Tarımsal Verimlilik Üzerindeki Etkisi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli.

Karaman, S. ve Yavuz, C. F. (2016). Marshall Planı Türkiye tarımının gelişmesinde nasıl rol oynamıştır? *Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 35(1), 1-14.

- Kazgan, G. (2013) *Tarım ve Gelişme* (İstanbul Bilgi Üniversitesi, İstanbul). (Erişim Adresi: <https://Bilgiyay.Com/Kitap/Tarim-ve-Gelisme/>)
- Kıral, T. ve Akder, H. (2000). Makro Ekonomik Göstergelerle Tarım Sektörü, Türkiye Ziraat Mühendisliği V. Teknik Kongresi, (2 cilt), Yayın No.38, Ankara: 1-19.
- Kocaöz, R (2009). *Türkiye’de 1980 Sonrası Tarım Sektöründe Gelir ve İstihdamın Analiz*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi,
- Koç,A. ve Giray, F.H. (2015). Avrupa Birliği Kırsal Kalkınma Mali Yardımı (IPARD): Türkiye Uygulaması Ve Yeni Dönem (2014-2020) Değişiklikler. *Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi*, (51): 314-331
- Marangoz, M. (2004). Türkiye’de Organik Tarım Ürünleri Pazarının Yapısı Ve Gelişimi. *Akademik Gıda*, 2(2), 11-12 (Erişim Adresi: <https://Dergipark.Org.Tr/Tr/Pub/Akademik-Gida/Issue/55871/765441>)
- Merdan, K., & Kaya, V. (2014). Türkiye’deki Organik Tarımın Ekonomik Analizi. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 17(3), 239-252.
- Metes, D. V. (2005). Visual, unit root and stationarity tests and their power and accuracy. Department of Mathematical and Statistical Sciences, University of Alberta. (Erişim Adresi: <https://sites.ualberta.ca/~dwiens/home%20page/pubs/BSc%20reports/metes.pdf>)
- Narayan, Paresh Kumar – Smyth, Russell (2005), “Trade Liberalization and Economic Growth in Fiji. An Empirical Assessment Using the Ardl Approach”, *Journal of The Asia Pacific Economy*, 10(1), pp. 96-115.
- Narin, M. (2008). Türkiye’de Uygulanan Tarımsal Destekleme Politikalarında Değişim. *Ekonomik Yaklaşım*,19(Special), 183-225.
- Olhan, E. (2012). Türkiye’de Reformlar Kapsamında Yoksullaşan Tarım Sektörü. 10. *Ulusal Tarım Ekonomisi Kongresi*. Konya, 5-7 Eylül 2012. (Erişim Adresi: <https://avesis.ankara.edu.tr/yayin/32c6d71a-1a87-4bf3-9dd0-aa87f6314954/turkiye-de-reformlar-kapsaminda-yoksullasan-tarim-sektoru>).
- Olhan, Z. (2021) Tarım Politikası Ders Notu. Ankara Üniversitesi Tarım Ekonomisi Bölümü (Erişim Adresi: <https://Acikders>).

Ankara.Edu.Tr/Pluginfile.Php/16528/Mod_Resource/Content/0/Tp%203.Hafta.Pdf)

- Övgün, B. (2010). Türkiye-Avrupa Birliği İlişkilerinde Bir Çıkmaz: Politika Transferi Açısından Tarım Sorunu. *Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi*, 9 (1), 91-103.
- Özçelik, A. (2021) Tarım Ekonomisi ve İşletmecilik Ders Notları. Ankara Üniversitesi (Erişim Adresi: <https://Acikders.ankara.edu.tr/Mod/Url/View.Php?İd=33718>)
- Özel, Ö. (2018). *Tarım Sektörüne Sağlanan Mali Teşviklerin Tarım Sektörü Gelişimi Üzerindeki Etkisi: Türkiye Örneği*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Uşak Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Uşak.
- Özer, G. (2021). Hollanda'nın Tarımdaki Yapısal Dönüşümü Ve Bu Dönüşümün Uluslararası Ticaretine Yansımaları. *Journal Of Life Economics*, 8(1), 69-79. (Erişim Adresi: <https://Doi.Org/10.15637/Jlecon.8.1.07>)
- Özkaya, T. Günaydın, G., Bozoğlu, M., Olhan, E., Sayın, C. (2009). Tarım Politikaları Ve Tarımsal Yapıdaki Değişimler, *Mülkiye Dergisi*, Cilt: XXXIII Sayı: 262.
- Pamuk, Ş. (2012). Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi (Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul)(Erişim Adresi: <https://www.İskultur.com.tr/Turkiyenin-200-Yillik-İktisadi-Tarihi.aspx>)
- Parasız, İ. (1998). *Türkiye Ekonomisi: 1923'den Günümüze Türkiye'de İktisat ve İstikrar Uygulamaları*, Ezgi Kitabevi Yayınları, Bursa.
- Rehber, E. Ve Çetin, B. (1998). *Tarım Ekonomisi* (Vipaş A.Ş, Bursa).
- Sevüktekin, M. ve Nargeleçekenler, M. (2010). Ekonometrik Zaman Serileri Analizi EViews Uygulamalı. (Geliştirilmiş 3. Baskı). Ankara: Nobel Yayın Dağıtım. Erişim Tarihi:25.12.2023
- Subaşı, S. (2014). *Türkiye'de Tarımsal Araştırma Geliştirme Yayın Politikaları ve Tarımsal Büyüme İlişkileri*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Çukurova Üniversitesi, Tarımsal Ekonomi ve Politika Geliştirme Enstitüsü, Adana.
- Susam, N., & Bakkal, U. (2008). Türkiye'de Tarım Politikalarındaki Dönüşümün Kamu Bütçesi Ve Ekonomi Üzerindeki Etkileri. *Afyon Kocatepe Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 10(1), 327-357.

- Şen, A., & Şit, M. (2015). Turizm Gelirlerinin Türkiye Ekonomisindeki Rolü Ve Önemi. *Dicle Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 5(8), 30-45. (Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/en/pub/duibfd/issue/56470/784908>)
- Taşdoğan, B. ve Bahçe, S. (2019). Tarım Ve Gıda Fiyatlarındaki Değişmelerin Hane halkı Ve Üreticilere Yansıması: Sosyal Hesaplar Matrisi Çerçevesinde Alternatif Maliye Politikaları. *Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi*, 54(2), 744 - 767.
- Taşkın, K. (2009). Türk Tarımında Destekleme Ödemelerinin Transfer Etkinliği. T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı (12) (Erişim Adresi: <https://www.Sbb.gov.tr/Wp-Content/Uploads/2022/08/Turk-Tariminda-Destekleme-Odemelerinin-Transfer-Etkinligi-Kutluhan-Taskin.Pdf>)
- Terin, M., Aksoy, A., Güler, İ. (2013). Tarımsal büyümeye etki eden ekonomik faktörlerin belirlenmesi üzerine bir çalışma. *Iğdır Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, 3(3), 41- 50.
- Tezel, Y.S.(2000).*Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi*. Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- Tokatlıoğlu, M., Selen, U., & Leba, R. (2018). Küreselleşme Sürecinde Tarımın Stratejik Önemi ve Tarımsal Arz Güvenliğinin Sağlanmasında Devletin Rolü. *Journal Of Life Economics*, 5(4), 151-176.
- Topuz, A. G. H. (2007). Cumhuriyet Dönemi Ekonomisinde Tarımsal Yapının İncelenmesi (1923-1950). *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 12(3), 377-390.
- Tuna, Y. (2011). Tarım Ürünleri Fiyatlarına Devlet Müdahalesi ve Türkiye’de Müdahale Fiyat Politikasının Tarihçesi. İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, 47(1-4). (Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iuifm/issue/837/9250>)
- TÜBİTAK, (2023), (Erişim Adresi: https://Ansiklopedi.Tubitak.Gov.Tr/Ansiklopedi/Tarim_Ekonomisi)
- URL.1.www.Tarimorman.gov.tr
(Erişimadresi:<https://www.Tarimorman.gov.tr/Abdgm/Belgeler/Uluslararası>)

%C4%B1%20kurul

%C5%9flar/Tar%C4%B1m%20politikalar%C4%B1%20%C4%B0zleme%20ve%20de%C4%9ferlendirme%20raporu%202019.Pdf)

Uzundumlu, S. (2020). Tarım Ekonomisi Ders Notu, Erzurum, (Erişim Adresi: File:///C:/Users/Asbilisim/Downloads/1.%20hafta%20tar%C4%B1m%20ekonomisine%20giri%C5%9f%20(2).Pdf)

Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası(2016) Erişim Adresi: [https://www.TCMB.gov.tr/Wps/Wcm/Connect/62478b27-9dd8-4351-A979-30ed6461cf9e/Tcmb2016_1.Pdf?Mod=Ajperes&CacheId=Rootworkspace-62478b27-9dd8-4351-A979-30ed6461cf9e-M5ljxam:\)](https://www.TCMB.gov.tr/Wps/Wcm/Connect/62478b27-9dd8-4351-A979-30ed6461cf9e/Tcmb2016_1.Pdf?Mod=Ajperes&CacheId=Rootworkspace-62478b27-9dd8-4351-A979-30ed6461cf9e-M5ljxam:)) Erişim Tarihi:16.07.2023

Yalçınkaya N, Yalçınkaya M, Çılınabt C (2006). Avrupa Birliğine Yönelik Düzenlemeler Çerçevesinde Türk Tarım Politikaları ve Sektörün Geleceği Üzerine Etkisi. Yönetim ve Ekonomi: *Celal Bayar Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 13(2), 97 - 118. (Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/145926>).

Yavuz, F. (2005). *Türkiye’de Tarım*. Tarım Ve Köy işleri Bakanlığı, Ankara. (Erişim Adresi: https://www.Tarimorman.gov.tr/Sgb/Belgeler/Yayinlar/Turkiyede_Tarim.Pdf)

Yavuz, F. (Ed). (2005). *Türkiye’de Tarım*. Atatürk Üniversitesi Ziraat Fakültesi Tarım Ekonomisi Bölümü, Erzurum (Erişim Adresi:https://www.Tarimorman.gov.tr/Sgb/Belgeler/Yayinlar/Turkiyede_Tarim.Pdf)

Yavuz, F. (Ed.) (2005). Türkiye’de Tarım. Tarım Ve Köy işleri Bakanlığı

Yavuz, F.(2000). Türkiye’de Tarım Politikası, *Atatürk Üniv. Ziraat Fak. Dergisi*, S. 31, S. 9-22.

Yener, Ç. (2019). *Tarım Sektörünün Geleceği: Teknolojik Bir Bakış*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sosyal Bilimler Enstitüsü,

- Yıldız Contuk, F. (2021). Covid -19'un Borsa İstanbul Üzerindeki Etkisi: Bir ARDL Sınır Testi Modeli. Muhasebe Ve Finansman Dergisi(89), 101-112. (Erişim Adresi:<https://doi.org/10.25095/mufad.852088>)
- Yılmaz H. (2008) Türkiye'de Tarım Politikalarının Demokratikleşmesi ve Alternatif Tarım Politikalarının Oluşturulması Sürecinde Baskı Grupları Olarak Üretici Örgütleri (Türkiye'de Tarım Politikalarının Demokratikleşmesi ve Alternatif Tarım Politikalarının Oluşturulması Sürecinde Baskı Grupları Olarak Üretici Örgütleri). İzmir İktisat Kongresi Anısına 2. Ulusal İktisat Kongresi, Türkiye'nin İktisadi Dönüşüm Süreci Şurada: İzmir Cilt: 1, s. 295-323, 20-22 Şubat 2008.
- Yılmaz, H., Demircan, V. ve Dernek, Z. (2006). Türkiye’de 2000 Yılı Sonrası Uygulanan Tarım Politikalarının Yansımalarına İlişkin Üretici Görüşleri Üzerine Bir Araştırma. *Ziraat Fakültesi Dergisi*, 1(2): 60-70. (Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/308930>).
- Yiğit, A. A. (2012). Türkiye’nin Tarıma Dayalı Sanayi Politikası, *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 13(2), 315-326.
- Yüceer, S. E., Sibel, T. A. N., & Semerci, A. (2020). Türkiye’de 2000-2020 Döneminde Tarımsal Destekleme Politikalarının Gelişiminin İncelenmesi. *Lap seki Meslek Yüksekokulu Uygulamalı Araştırmalar Dergisi*, 1(2), 36-46. (Erişim Adresi: <https://Dergipark.Org.Tr/Tr/Pub/Ljar/Issue/59169/808072>)
- Yükseler, Z., (1999). Tarımsal Destekleme Politikaları Ve Doğrudan Gelir Desteği Sisteminin Değerlendirilmesi. Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığı Yayınları, Ankara.

EKLER

Ek 1. Tarımsal Politika ve Tedbirler(T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı,2023, s.157-161)

Politika/Tedbirler	Sorumlu/İşbirliği Yapılacak Kuruluşlar	Yürütülecek Faaliyetler ve Projeler
Mikro ve makro düzeyde güvenilir ve doğru düzeyde veri temini yapılarak, tohumdan sofraya kadar tüm zincir tam olarak kayıtlaması yapılacak yıllık değerlendirme ve izleme çalışmaları kurumsal hale getirilerek, tarımsal bilgi sistemleri tamamlanıp etkin kullanım sağlanacaktır (Kalkınma Planı p.403)		
Tedbir:403,2.Dijitalleşme, yapay zekâ ve veriye dayalı iş modelleri ve tarım bilgi sistemi gelişimi ile tüm kesimlerde uygulamaya açılacak	Tarım ve Orman Bakanlığı, TÜBİTAK ve Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı	Tarım Bilgi Sistemlerinde birbiri ile bağlantılı olarak etkin şekilde çalışması amaçlanarak bu çalışmalarda takvim ve maliyetler belirlenerek bir fizibilite hazırlaması yapılacaktır.
Tarımsal Desteklerin Etkinliği Artırılacaktır (Kalkınma Planı p.404)		
Tedbir:404,1. Tarımsal desteklerin etkisi analiz edilecektir.	Tarım Orman Bakanlığı, Hazine ve Maliye Bakanlığı, Strateji ve Bütçe Bakanlığı	Etki analizi yapıp sonuçlara göre tarım desteklemelerini yeniden belirlemek.
Tarım Arazilerinin Koruması Etkin Kullanımı ve Yönetimi Sağlanacaktır (Kalkınma Planı p. 405)		
Tedbir:405,1. Ülke genelinde toprak yeteneklerini gösteren detaylı Toprak Etütlerinin yapılması ve haritalanması, sınıflandırılması sağlanacaktır.	Tarım Orman Bakanlığı	1500 hektar tarım alanının detaylı toprak etütleri yaparak, ulusal toprak veri tabanı işleyecektir.
Tedbir:405,2. Toprak Bilgi Sistemine dayalı tarımsal arazi kullanım planlarının hazırlanması tamamlanacaktır.	Tarım Orman Bakanlığı, Çevre Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı	1500 bin hektar tarım alanının arazi kullanım planlaması yapılacaktır.
Tedbir 405,3 Tarım arazilerinin tarım dışı amaçlı kullanım baskısını azaltacak düzenlemeler tamamlanacak ve denetimler artırılacaktır	Tarım ve Orman Bakanlığı, Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı	Büyük Ova Koruma alanlarının belirlenmesi çalışmaları kapsamında 71 adet ova daha büyük ova olarak belirlenecektir.
Tedbir 405,4 Atıl arazilerin tarımsal üretime kazandırılması başta olmak üzere, tarım arazisi piyasalarının geliştirilmesi için arazi bankacılığı sisteminin kurulmasına yönelik düzenlemeler yapılacak, sözleşmeli üretim desteklenerek özendirilecektir.	Tarım ve Orman Bakanlığı, Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı, Hazine ve Maliye Bakanlığı, Strateji ve Bütçe Başkanlığı	Arazi bankacılığı sistemine ilişkin kurumsal ve hukuki düzenlemelere yönelik hazırlık çalışmaları tamamlanacaktır.
Tedbir 405,6. Tarım arazilerinin miras ve satış yolu ile bölünmesi önlenecek, mirasçılara arazi ediniminde finansal destek sağlanacaktır.	Tarım ve Orman Bakanlığı, Hazine ve Maliye Bakanlığı, Strateji ve Bütçe Başkanlığı	Arazilerin miras yoluyla bölünmesinin önlenmesi amacıyla varislerin finansmana erişiminin kolaylaştırılması için çalışmalar yapılacaktır.
Tedbir 405,7. Arazi toplulaştırma çalışmalarına sulama yatırımları ile entegre bir şekilde devam edilecek, tescil işlemlerinin hızlandırılması için düzenlemeler yapılacaktır.	Tarım ve Orman Bakanlığı, Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı, DSİ, Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü	1. 200 bin hektar alanda arazi toplulaştırma çalışmaları başlatılacaktır. 2. Bir milyon hektar alanda tescil işlemleri tamamlanacaktır
Sulama alanlarının genişletilmesi amacıyla yatırımlar önceliklendirilerek sürdürülecek, suyun kalite ve miktar olarak korunması ve etkin kullanımına yönelik çalışmalara devam edilecektir. (Kalkınma Planı p.406)		
Tedbir 406,2. Kamu sulama yatırımları; ilerleme yüzdesi, depolama tesisi durumu, cazibeli sulama sistemine sahip olması, emsal sulama oranları	Tarım ve Orman Bakanlığı, DSİ	1. Öncelik seti çerçevesinde brüt 163 bin hektar alan ilk defa sulamaya açılacaktır.

yüksekliği, ekonomiye biran önce kazandırılabilme imkânı ve diğer projeler ile eş zamanlı yürütülme gerekliliği kriterleri dikkate alınarak sürdürülecektir.		2. 28 bin hektar alanda mevcut açık kanal sulama şebekelerinin kapalı borulu sisteme dönüştürülmesi çalışmaları tamamlanacaktır.
Tedbir 406,3. Tarımda suyun verimli kullanılmasına yönelik su tasarrufu sağlayan yağmurlama ve damla sulama gibi modern sulama sistemleri yaygınlaştırılacaktır.	Tarım ve Orman Bakanlığı, Hazine ve Maliye Bakanlığı, Tarım Kredi Kooperatifleri Merkez Birliği, Ziraat Bankası	1. Proje bazlı destekleme programları kapsamında 150 bin hektar alanda modern basınçlı sulama sistemlerinin kurulmasına destek sağlanacaktır. 2. Kısıtlı su koşullarında su tasarrufu sağlayan sulama yöntemlerine göre bitki sulama programlarının oluşturulmasına ilişkin projeler yapılacak ve havzalarda optimum bitki desenine göre sulama suyu ihtiyaçlarının belirleneceği BAKAROL projesi tamamlanacaktır. Tarımsal Kaynaklı Kirliliği Önlemeye Yönelik Eylem Planlarının izlenmesi için web tabanlı bir yazılım oluşturulacak ve NİBİS'e (Nitrat Bilgi Sistemine) entegre edilecektir 50 yeraltı barajı tamamlanacaktır
Tedbir 406,4. Tarımsal kaynaklı su kirliliğini önlemeye yönelik tedbirler yaygınlaştırılacaktır	Tarım ve Orman Bakanlığı, Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı	
Tedbir 406,5. İklim değişikliği etkileri dikkate alınarak buharlaşma kaynaklı su kayıplarının önlenmesi amacıyla yeraltı su havzaları ve barajlarının oluşturulmasına yönelik çalışmalar yapılacaktır.	Tarım ve Orman Bakanlığı, DSİ	
Bitkisel üretim artırılacaktır. (Kalkınma Planı p.407)		
Tedbir 407,2. Başta yüksek katma değerli tıbbi ve aromatik bitkilerde olmak üzere, ürün güvenilirliği, çeşitliliği ve üretimini artırmak amacıyla, iyi tarım uygulamaları, organik tarım, sözleşmeli üretim, kümelenme, araştırma, pazarlama ve markalaşma faaliyetleri desteklenecektir.	Tarım ve Orman Bakanlığı, Orman Genel Müdürlüğü	100 farklı tür ve taksonda 300 bin hektar ormanlık alanda tür tespit, teşhis ve envanter çalışmaları tamamlanarak tür bazlı "Faydalanma Planları" hazırlanacaktır.
Tedbir 407,3. Örtü altı yetiştiriciliğine yönelik modern seraların kurulmasının yanında mevcut seraların modernize edilmesi, büyütülmesi, paketlenme tesisleri ve depo yapımı için yatırım ve işletme finansman desteği sağlanacaktır.	Tarım ve Orman Bakanlığı, Hazine ve Maliye Bakanlığı, Tarım Kredi Kooperatifleri Merkez Birliği, Ziraat Bankası	1. Tarıma Dayalı İhtisas Organize Sanayi Bölgeleri Projesi kapsamında toplam 528 hektar alanda sera kurulumuna yönelik altyapı çalışmaları tamamlanacaktır. 2. Mevcut seraların modernizasyonu ve yeni sera kurulumlarına yönelik destek sağlanacaktır. 3. Kent tarımı kapsamında seraların modernizasyonu çalışmaları başlatılacaktır. Bitki Çeşitlerinin Kayıt Altına Alınması Yönetmeliği güncellenecektir.
Tedbir 407,4. Özel sektör tohumculuk firmaları ile işbirliği içerisinde sertifikalı tohumların üretim alanlarının artırılmasına devam edilecek, elit tohum üretimi yapılarak yeni çeşitlerin üretimi sürdürülecektir.	Tarım ve Orman Bakanlığı, TİGEM	
Gıda güvenliğini teminen denetimler etkinleştirilecek, bitki ve hayvan hastalık ve zararlıları ile mücadele hizmetleri geliştirilecektir. (Kalkınma Planı p.410)		
Tedbir 410,3. Özel sektörle işbirliği kapsamında veteriner aşıları ve teşhis kiti üretimini gerçekleştirmek üzere aşı üretim merkezi kurulacaktır.	Tarım ve Orman Bakanlığı, Sağlık Bakanlığı, Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı	.Veteriner aşılarının üretiminde kamu özel işbirliği modeli kurulacaktır.
Tedbir 410,4. Bitkisel üretimde bilinçsiz zirai ilaç kullanımına yönelik denetim ve eğitimler artırılacak, kimyasal uygulamalara alternatif biyolojik ve biyoteknik mücadele	Tarım ve Orman Bakanlığı	Biyolojik ve biyoteknik mücadele uygulama alanı 2 milyon dekar çıkarılacaktır.

uygulamaları desteklenerek yaygınlaştırılacaktır.		
Tedbir 410,6. İklim değişikliği ile bağlantılı olarak istilacı türler ve tarımsal patojenlerle mücadeleyle yönelik eylem planları hazırlanacaktır.	Tarım ve Orman Bakanlığı, Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı	25 havzaya ait Nehir Havza Yönetim Planları tamamlanacaktır.
Gıda güvenliğini teminen etkin stok yönetimi, arz zincirinde kayıpların azaltılması, israfın önlenmesi, piyasaların düzenlenmesine yönelik kural ve kapasitelerin geliştirilmesi sağlanacaktır. (Kalkınma Planı p.411)		
Tedbir 411,3. Gıda kayıp ve israfının önlenmesi için tüketici bilinci artırılacaktır.	Tarım ve Orman Bakanlığı, Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı	Gıda kaybı ve israfına karşı farkındalığı artırmak için 15 eğitim ve beş mutfak atölyesi düzenlenecektir.
Tedbir 411,6. İklim değişikliğine uyum sağlamak üzere tarımda ürün desen değişimi senaryoları oluşturulacaktır.	Tarım ve Orman Bakanlığı	İklim değişikliğinin bazı önemli tarım ürünleri uygunluk alanları üzerine etkilerinin belirlenmesi ülkesel projesi fındık, pamuk ve zeytin ürünleri eklenerek tamamlanacaktır.
Tarım ürünlerinin pazarlanmasında dağıtım zincirindeki araçların sayısının azaltılması, tüketicinin makul fiyatlardan ürüne erişimi, üretici ile tüketici arasında doğrudan bağlantı kurulması yönünde kooperatiflerin ve üretici birliklerinin sistemde etkin olarak yer alması sağlanacaktır. (Kalkınma Planı p.413)		
Tedbir 413,1. Üretici örgütlülüğünün artırılması ve işleyişlerinin etkinleştirilmesini teminen finansmana erişimleri kolaylaştırılacak, profesyonel yönetim, denetim ve organizasyon altyapıları geliştirilecektir.	Tarım ve Orman Bakanlığı	1163 Sayılı Kanun kapsamında kuruluşuna izin verilen kooperatiflerin tip ana sözleşmeleri bu kanun değişikliğine uygun hale getirilecektir.